

■■■ BORI IMRE ■

Bori Imre (Bácsföldvár, 1929. december 28. – Újvidék, 2004. április 22.) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, egyetemi tanár. Gimnáziumba Nagybecskerekben, Óbecsén és Zentán járt, magyartanári oklevelet az újvidéki Pedagógiai Főiskolán szerzett 1951-ben. A katonai szolgálat letöltése után Csókán az általános iskolában (1952–1956), majd Szabadkán a tanítóképzőben tanított (1956–1960). Ebben az időszakban tagja volt a *Rukvet* folyóirat szerkesztőségének, és részt vett az *Életjel* irodalmi élőújság megalakításában. 1958-ban beiratkozott az újvidéki Bölcsészettudományi Karra. 1962-ben diplomázott, 1964-ben doktorált (*Radnóti Miklós költészete*) a Magyar Tanszéken, amelynek 1960 márciusától 1995-ig, a nyugdíjaztatásáig volt alkalmazottja kezdetben mint tanársegéd, majd docens (1964), egyetemi rendkívüli tanár (1969), egyetemi rendes tanár (1971). A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója (1979–1981), a *Tanulmányok* (1970–1981) és a *Hungarológiai Közlemények* (1979–1981), majd 1984-től a 2004-ben bekövetkezett haláláig a *Híd* fő- és felelős szerkesztője volt.

1961-ben felvették a Szerbiai Írók Egyesületébe, 1984-ben megválasztották a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia levelező, 1990-ben pedig rendes tagjának. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, 1992-ben a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja lett.

1968-ban megkapta Újvidék város Októberi díját, 1965-ben, 1969-ben és 1971-ben Híd Irodalmi Díjjal, 1973-ban Szenteleky Kornél Irodalmi Díjjal tüntették ki. 1999-ben a Vajdasági Íróegyesület Életműdíjjal jutalmazta. 1980-ban megkapta a Magyar Népköztársaság Munka Érdemrendjének arany fokozatát, 1995-ben a Pro Cultura Hungarica emléklapoktetet, 2003-ban pedig a Széchenyi-díjat.

Kötetei: *A gyermek és a könyv* (Sima Cucićtyal közösen, 1957); *Az ember keresése* (1960); *Vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája* (1960); *Irodalmunk kiskönyve* (1964, 1969, 1973); *Az irodalom könyve. A középiskolák II. osztálya számára* (B. Szabó Györggyel, Szelei Istvánnal együtt, 1964, 1970); *Az irodalom könyve. A középiskolák III. osztálya számára* (1964, 1970); *Az irodalom könyve. A középiskolák IV. osztálya számára* (Szelei Istvánnal közösen, 1964, 1968); *Eszmék és látomások* (1965); *Radnóti Miklós költészete* (1965); *Az irodalom élete. A középiskolák III. osztálya számára* (1965); *Két költő* (Juhász Ferenc, Nagy László, tanulmány, 1967); *Az irodalom élete. A középiskolák II. osztálya számára* (Szelei Istvánnal, 1967); *Az irodalom*

élete. A középiskolák IV. osztálya számára (Szeli Istvánnal, 1967); *Kasák Lajos irodalma és festészete* (Körner Évával, 1967, 1988); *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig* (1968); *A szecsesziótól a dadáig* (1969); *A szürrealizmus ideje* (1970); *Magyar–délsláv irodalmi kapcsolatok* (1970); *Az avantgarde apostolai* (1971); *Irodalmak – kölcsönhatások. Kapcsolattörténeti tanulmányok* (1971); *Föld és mag. Válogatás Móra István, Novoszel Andor, Kristály István, Cziráky Imre írásaiból* (1971); *Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből* (1971, 1975); *Irodalmi hagyományaink. Kilenc évszázad írásaiból* (1971, 1973); *Fejezetek irodalmunk természetrajzából* (1973); *Márciusi zsoltár. A jugoszláviai magyar avantgarde költészet* (1973); *Irodalmunk évszázadai. A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* (1975, 1982); *Különös ajándék. Jugoszláviai magyar elbeszélők* (Juhász Gézával és Szeli Istvánnal, 1975); *Az irodalom könyve. A középiskolák I. osztálya számára* (Szeli Istvánnal, 1975); *Fridolin és testvérei* (1976); *Miroslav Krleža* (1976); *Gyökér és szárny. Jugoszláviai magyar költők* (Szeli Istvánnal és Tomán Lászlóval, 1976); *Szövegértelmezések. Írások versekről, prózáról* (1977); *Krúdy Gyula* (1978); *Fehér Ferenc* (1978); *Varázslók és mákvirágok* (1979); *Sinkó Ervin* (1981); *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* (1982); *Móricz Zsigmond prózája* (1983); *Bori Imre huszonöt tanulmánya* (1984); *A magyar irodalom modern irányai I.* (1985); *Kosztolányi Dezső* (1986); *Tanulmányok a magyar–délsláv irodalmi kapcsolatokról* (1987); *A magyar irodalom modern irányai II.* (1989); *Ivo Andrić* (1992); *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* (1993); *Prózatörténeti tanulmányok* (1993); *Szenteleky Kornél* (1994); *Szociográfiák nyomában* (1997); *Írók, események, események jelenségei. Tíz év tanulmányaiból, feljegyzéseiből* (1997); *Hétről hétre. Tíz év feljegyzéseiből* (1998); *A jugoszláviai magyar irodalom története* (1998); *Krónikák írókról, könyvekről* (1999); *Identitáskeresésben. Művelődéstörténeti tanulmányok – művelődéspolitikai cikkek* (2000); *Ember, táj, történelem* (2001); *Az élet és halál Ősfája alatt. Írások Juhász Ferenc költészetéről* (2003); *Ezredéve itt* (2004); *József Attila költészete* (2005).

Teljes bibliográfia: Csáky S. Piroska: *Bori Imre-bibliográfia, 1950–1992. Újvidék, 1994, Magyar Tanszék – Forum; Csáky S. Piroska: Adalékok Bori Imre bibliográfiájához 1993–2004. – Híd, 2004. 11–12. 1532–1548.*

Az interjú 1980 decemberében készült. Részlete az Újvidéki Rádió *Együtt* című műsorában hangzott el 1981. január 5-én.

■ ■ ■

■

■ ■ ■

Gimnazista koromban, 1970-ben odaszoktam az újvidéki Ifjúsági Tribünre. Végel László volt akkor a szerkesztő, és az volt a tervünk, hogy egy kísérleti színpadot hozunk létre ott abból a társulattól, amelynek alapját az általam szervezett gimnáziumi színjátszó csoport képezte volna.

Időközben felfordult a világ. Az Ifjúsági Tribünt, mint az anarcholiberalista szocializmusellenesség fertőjét politikai nyomás alá helyezték. A Tribün által kiadott *Új Symposion* két számát is gyors egymásutánban betiltották, szerkesztőjét, Tolnai Ottót félévi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték többek között egy Rózsa Sándor nevű vegyészhallgató írásának közléséért, amelynek egyik szereplője azt találta mondani, hogy a magyaroknak Jugoszláviában olyan a helyzetük, mint a négereknek Amerikában. Rózsa Sándor volt az Ifjúsági Tribün magyar nyelvű rendezvényeinek szervezője, őt is elítélték, de az útlevelet nem vették el tőle, így meg sem állt Németországig.

Az Ifjúsági Tribün magyar szerkesztősége szétrebbedt, ott maradtam egyszál magamban, rövidnadrágosan, és elkezdtem munkatársakat toborozni.

A belgrádi magyar nagykövetség is érdeklődött közben „a magyar nacionalizmus fészke” iránt, bejelentkezett Svraka István kultúrattasé, fogadtuk Darko Hohnjccel, a Tribün igazgatójával. Svraka megígérte, majd segít. Szerez Jancsó-filmeket, meg a Balázs Béla Stúdió filmjeit is bemutatathatjuk. Nyilván rámfért az istápolás, mert azzal küldött el első budapesti utamra, hogy „az embernek azért mondania kell, hogy mit akar”.

Később fellépett nálunk előadóestjével Vallai Péter, majd Bálint András, és az egyik fellépés után üzentek a Magyar Tanszékről – akkor elsőéves hallgató voltam –, hogy Bori Imre beszélni akar velem.

Amikor átmentem, Bori azzal fogadott, hogy helyteleníti azt az irányt, amelyen a Tribün magyar szerkesztősége elindult. Nem Magyarországra kell szaladgálni, és onnan hozni fellépőket. A Tribün magyar szerkesztősége a Magyar Tanszék önképzőköre kell hogy legyen.

– Én ezt nem így gondolom – válaszoltam neki.

Rázta a lábát, elvörösödött, elhallgatott. Majd nyugodt hangon közölte:

– Jól van, csak ezt akartam mondani.

Ezt követően évtizedeken át együttműködtünk, mindig nagyon korrekt volt, helyel-közzel talán még szívélyes is. Pedig

rémtörténetek terjengtek róla, amelyeknek bizonyára a fele sem igaz, de hogy a konfliktuskerülés nem volt rá jellemző, az kétségtelen. Nagy teljesítményre azok képesek, akikben erőteljes indulatok munkálnak, s azokat erőteljesen tudják ellenőrzés alatt tartani – mondják.

Lássuk, hogyan oldotta meg Bori Imre ezt a feladatot.

Az indulás

„A könyv gyűjtésének igénye irodalmi eszméléssel egyidős, s mi több, előbb volt a könyv, és csak azután az irodalmi érdeklődés az életemben” – mondta Bori Imre a Mák Ferencnek 1987-ben adott interjújában.

„Apám legénykorában levélhordó volt a faluban, később kiskereskedő. Tudom, hogy a levélhordó kezdte gyűjteni az újságok ajándékkiadványait az I. világháború alatt, később a forradalomból odasodródott Polácsi Jánossal csereberélhetett, mert annak névbejegyzésével is maradtak nálunk könyvek. De vásárolt is könyvet kiskereskedő korában. A *Révai kis lexikonát* mindenképpen, hiszen még ma is emlékszem sárgás-rajzos borítójára. Nos, ez a lexikon bizonyult döntő jelentőségűnek életemben, hiszen kis elemista koromban már olvastam. Az érdeklődés sokoldalúságára (pontosabban többoldalúságára) gyakorolt hatást már szerkezetéből, karakteréből eredően is. Tudjuk, benne mindenféle tudomány a betűrend szerint következik egymás után, és én minden címszót elolvastam, természetesen többször is, mert a lexikonokban böngészni lehet, de lexikont elolvasni már nem! Az én gyerekkorom bűvös szekrénye volt az, amelyikben apám könyvei álltak. Köztük volt a *100%* című baloldali folyóirat egy száma, azután Gábor Andor *Az én hazám* című bécsi verseskönyve (»*Tiszturak, tiszturak, tisztu csorda így mulat*« – hallok még az egyik vers sorait), és több más könyv mellett például Boccaccio *Dekameronjának* egy kötete is megvolt. A *Mi Irodalmunk* 1931-es almanachjának címlapját irodalmunk történetének illusztrálására is felhasználtam, apám neve látható is a könyvben!”¹

¹ Mák Ferenc: Jeles magánkönyvtárak. Ismereteimet egy lexikon nyitotta meg. A sokszínűség azóta is legfőbb vezérelvem. Az antikvárium mint élmény. A gondok azért maradnak. Interjú dr. Bori Imrével. *Magyar Szó*, 1987. december 19. 15.

Irodalmi irányultságának gyökerei is megmutatkoznak a már saját maga által vásárolt első könyveinek címéből:

„Akkoriban még bejegyeztem a könyvekbe a vásárlás időpontját is, így biztosan tudom, hogy Horváth János művét, *Az irodalmi műveltség megoszlása* című könyvét 1944 júliusában vettem, de körülbelül ekkor jutottam hozzá Féja Géza *A nagy vállalkozások kora*, Babits Mihály *Az európai irodalom története* című könyvéhez is, mi több, Németh László műveit is ekkor kezdtem olvasni, s ez utóbbi hatása későbbi irodalomtörténeti tevékenységemre legalább olyan jelentős, mint a korábban már említett *Révai kis lexikon* kifejtette hatás. Nevezetesen, a Németh László-i igényesség is azt sugallta, hogy a szellem igazi táplálékot csak a lehető legszerteágazóbb érdeklődéstől kaphat.”²

Majd egy későbbi interjúban hozzátette:

„Nem nehéz kitalálni, hogy kis gimnazistaként **tudtam**, hogy szeretem az irodalmat, tehát rendszeresen kezdtem gyűjteni a magyar irodalomra vonatkozó munkákat, hiszen 1944 októberéig megvásárolhattam a Magyar Tudományos Akadémia kiadványait Pintér Jenő kétkötetes, népszerű irodalomtörténeti bibliográfiái alapján. Így vásároltam meg az *Irodalomtörténeti Közlemények* első huszonöt évfolyamát. [...] De hogy magyartanár leszek, az már a háború után, a zentai gimnázium padjaiban határozott el, amikor megkezdte munkáját Újvidéken a Tanárképző Főiskola, ahol előadói diplomát lehetett szerezni magyar nyelvből és irodalomból. Nem volt szükség tehát valamilyen pályamódosításra, hiszen amikor 1948 őszén Szeli István tanár úr betegszabadságon volt, a magam osztályában én vezettem az irodalmi gyakorlatokat. Kézenfekvő volt tehát, hogy 1949. szeptember 1-jén beiratkoztam a Tanárképző Főiskolára és szereztem előadói diplomát 1951-ben. Ott Penavin Olga és B. Szabó György volt a tanárunk.”³

² Uo.

³ Kontra Ferenc: Irodalom a határzónák mögött. Interjú dr. Bori Imre akadémikussal. *Magyar Szó*, 1995. október 29. 13.

Valójában mindazok az elemek benne vannak e két visszaemlékezésben, amelyek meghatározták fejlődésének irányát.

A fellépés

Bori Imre eszmélés korában, Jugoszláviában egy nagy társadalmi átalakuláskísérlet kezdődött. Miután Tito szakított Sztálinnal, a kemény represszió időszaka után át kellett alakítani a társadalmi intézményrendszert az új viszonyok szükségletei szerint. A hidegháború beálltával mind nagyobb volt az igény a belső erőforrások mozgósítására, s ezt a célt szolgálta a gazdasági életben a munkástanácsok rendszere, majd pedig, a gyárkapun kívülre is kiterjesztve, az öngazgatás. Ugyanígy szövetségeket kellett találni az értelmiségiek körében is, ami politikai alávetettségük addigi megalázásai után nem volt könnyű feladat. Ők voltak a „munkásosztály” legkevésbé megbízhatónak nyilvánított szövetségei, akikkel szemben – ellentétben a parasztsággal és a kispolgársággal – még taktikai engedményeket sem engedélyezett a párt.

Ebben a világban ocsúdott Bori Imre, és mindjárt a harcok közepébe került. Miután 1949-ben beiratkozott az újvidéki Tanárképző Főiskolára, B. Szabó Györgynek, a háború utáni első évtized legbefolyásosabb kultúrpolitikusának a tanítványa lett.

B. Szabó értesült arról a politikai törekvésről, amely a Sztálinnal való szakítás után nemcsak a szigorúan központosított tervgazdálkodással, hanem a szocialista realizmus zsdanovi változatának jugoszláviai formájával, a zogovicizmussal is szakítani akart.

Fegyelmezett kommunistaként igyekezett megfelelni ennek az elvárásnak, de lényegében mégis a régi felfogás neveltje volt, ami meghatározta habitusát, magatartását, és természetesen többé vagy kevésbé konzisztens eszmei-elméleti koncepcióját is, ezért amikor az ellentétek között „igazságot” kellett tennie – márpedig erre nemcsak a pozíciójából eredő kötelessége, hanem a kultúrpolitikai hegemon szerepére való vágyakozása is sarkallta –, mindig az integrátori magasságokba való felülemelkedésre törekedett.

Így történt ez akkor is, amikor az írók fellázadtak a *Híd* akkori főszerkesztőjének, Olajos Mihálynak a gyakorlata ellen, aki hajlamos volt akár még egy-egy novella cselekményszövésebe is beleszólni annak érdekében, hogy mondanivalója az olvasók számára minél „tanulságosabb” legyen.

1949. december 17-én a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetségének Magyar Osztályában az írók és kultúr munkások vitát szerveztek a Jugoszláv Írószövetség 1949. december 26–28-ai zágrábi kongresszusa előtt. A vita témája eredetileg Lenin irodalomfelfogása volt, amiről B. Szabó György tartott előadást, a résztvevők azonban elsősorban a *Híd* szerkesztéspolitikájának bírálatára összpontosították mondanivalójukat.⁴

Olajost nem sokkal később leváltották, helyébe a *Híd* élére Ernyes Györgyöt, a fiatal pártaktivistát nevezték ki, aki B. Szabó Györgyre támaszkodott, és felkérte a *Híd* 1950. áprilisi számának megszerkesztésére. B. Szabó elsősorban főiskolai hallgatóinak köréből toborozta a munkatársakat. Íme a lista: „B. Szabó György, a Tanárképző Főiskola tanára, Noviszád; Begovics Imre, műszaki középiskolai tanuló, Noviszád; Bori Imre, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Borus Erzsébet, a *Magyar Szó* munkatársa, Topolya; Bóna Júlia, a Magyar Gimnázium titkára, Noviszád; Fehér Ferenc, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Gellér Tibor, a Magyar Tanítóképző tanára, Noviszád; Hatala Zoltán, a Magyar Tanítóképző növendéke, Szubotica; Jámbor Mária, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Juhász Géza, a Magyar Tanítóképző tanára, Szubotica; Madarász András, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Major Nándor, földmérő középiskolai hallgató, Noviszád; Németh István, műszaki középiskolai hallgató, Máli Igyos; Petkovics Kálmán, a *Dolgozók* munkatársa, Noviszád; Poros Anna, a Magyar Tanítóképző növendéke, Noviszád; Sárosi Károly, tanügyi inspektor, Noviszád; Tomán László, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád.”⁵

Mi sem volt szerencsétlenebb megoldás, mint B. Szabó György bevezető szövegének *Az új nemzedék hangja* címet adni. Az öreg forradalmárok úgy érezték, le akarják cserélni őket, és a legdurvább inszINUÁCIÓKKAL támadták a sajtóban a *Híd* áprilisi számát, annak munkatársait és magát B. Szabó Györgyöt is. Pedig eredetileg az öregek voltak elégedetlenek Olajossal. A konfliktust azonban B. Szabó György a maga pozíciójának erősítésére akarta kihasználni, a fiatalokat tolván előtérbe. Közülük is elsősorban a kritikusokat emelte ki, akiket majd az öregek ellen lehet fordítani. A támadások során azonban már nem kelt a fiatalok védelmére,

⁴ Széjjegyzetek vitaestünkről. *Híd*, 1950. 1–2. 81–85.

⁵ E számunk munkatársai. *Híd*, 1950. 4.

hanem Zomborban megszervezte a vajdasági magyar írók tanácskozását. Ott döntöttek a Magyar Irodalmi Társaság, mint „integráló” ernyőszervezet megalakításáról, amelyben a vezetőség választotta a tagságot, akárcsak az akkoriban létrehozott többi ilyen szervezetben is.

B. Szabó György „felülemelkedési” kísérletét azonban túlhaladta az idő, a szervezet pedig, ahogy megalakult, úgy meg is szűnt. A beavatottaknak – a zavaros viszonyok ellenére – látniuk kellett volna, milyen irányt vett az országos politikai akarat.

Volt-e akkor új nemzedék, és ha volt, milyen programcélokkal jött létre? Utólag maguk a résztvevők is úgy nyilatkoztak, hogy egymástól nagyon különböző affinitású fiatalok léptek színre, és programcéljaikat is csak igen kezdetlegesen tudták megfogalmazni. Bori Imre közölte őket a *Magyar Szóban*, mint írta, úgy, ahogy egykoron határozati javaslatként egy „soha meg nem tartott összejövetelükre” megfogalmazták.

„1. A Március-mozgalom a fiatal magyar írók társulása; 2. A Március-mozgalom célja a fiatal írók bevezetése az irodalomba; 3. Meg kell szüntetnünk az irodalom kívülről való irányítását. Bürokratáknak semmi keresnivalójuk az irodalomban; 4. A vajdasági magyar irodalom csak akkor válhat nagy irodalommá, ha a teljes valóságot tükrözi. A fiatal íróknak elsőrendű feladata, hogy ilyen irányban szolgálják az irodalmat; 5. A fiatal íróknak tanulmányozniuk kell népünk életét (a gyári munkásság megélhetési és munkaviszonyai, problémái; a falusi lakosság élete; „Vajdaság fölfedezése”); 6. Vajdaság magyarsága nemzetiségi problémáinak felvetése és megoldása; 7. Ahogy a lehetőségek megengedik (papírválság megszűnése), megindítjuk független folyóiratunkat, a „Márciust”, és kiadó-szövetkezetet alapítunk Március-könyvtár néven; 8. Tanulmányozunk és fordítanunk kell a klasszikus és modern nyugati irodalmat; 9. A délszláv irodalmat közelebb kell hoznunk közönségünkhöz.”⁶

Az igazi programot a tartományi kormány meghívására vajdasági körúton tartózkodó Sinkó Ervin fogalmazta meg, amikor 1950. június 20-án Újvidéken a Vajdasági Kultúregyesületek

■

⁶ Bori Imre: Húsz év után. *Magyar Szó*, 1971. február 20. 9.

Szövetsége Magyar Osztályának tanácstermében találkozott a vajdasági fiatal magyar írókkal.

„Magyarországon a Vörös hadsereg likvidálta a grófok és kapitalisták uralmát. De bármilyen óriási horderejű is ez az esemény, hogy a magyar nép odaát megszabadult a grófok és kapitalisták alól – az a hatalom, amely a népet felszabadította, ugyanakkor hódító is volt, hódító olyan értelemben, hogy Magyarország mindmáig megszállott ország, és szolgálilag alárendeli saját érdekeit a Szovjetunió érdekeinek. [...] S hogy ilyen körülmények között ott nem fejlődik, nem fejlődhetett ki igazi, szocialista irodalom sem, az természetes. A magyar irodalom, illetve azok a nyilvánosságra kerülő sajtótermékek, amelyek ott megjelennek, szolgálai másolatai, rossz fordításai a mai szovjet irodalom egyénietlen bizantinizmusának. A magyar irodalomban nehéz valami magyar forradalmiságnak még a nyomát is felfedezni.”⁷

Majd áttért a jugoszláviai helyzet értékelésére.

„A magyar tömegek ma politikai aktivitásban, szellemi érettségben, öntudatban elmaradnak hazánk többi népei mögött. [...] Mi más lehetne a vajdasági magyar író feladata, mint ezt a fejlődést szolgálni, meggyorsítani, azon lenni, hogy a lehető legrövidebb időn belül eltűnjék az a különbség, mely a társadalmi aktivitás és a politikai érettség tekintetében a magyarság és Jugoszlávia többi népei között még mindig fennáll. [...] A Tájékoztató Iroda béklyóitól felszabadult magyar nép azt kérdi majd tőletek, vajdasági magyar íróktól: ti, akik szabadon élhettek, alkothattatok, akiknek nem a nagy-orosz politika írta elő, mit és hogyan írhattok, ti, akiknek egyetlen cenzorotok a saját szocialista lelkiismeretek és felelősségérzetetek volt, ti, akik annyival kedvezőbb helyzetben voltatok, éltetek-e a szabadsággal, mit alkottatok, mit hoztok most nekünk? Vajon nem volna-e szép, ha akkor ti egy sereg magyar könyvre mutathatnátok, melyek az új szocialista magyar kultúrának törtek

⁷ A *Híd* áprilisi számáról. Sinkó Ervin beszélgetése Vajdaság fiatal íróival. *Ifjúság Szava*, 1950. június 24.; Idézi Major Nándor: Kényszerhelyzetben árnyalatokért. *Híd*, 2010. 11. 77–79.

utat, könyvekre, művekre, melyek majd példái és mintaképei lehetnek amazoknak odaát.”⁸

Valójában tehát két sarkalatos pontja volt ennek a programnak. Egyrészt a magyarok egyedül Jugoszláviában szabadok, itt alkothatnak szabadon, és a jugoszláviai magyarok feladatai közé tartozik értékeket felmutatni az egyetemes magyarságnak is, ha a többiek majd felszabadulnak, másrészt ezeket a felmutatandó értékeket még csak ezután kell létrehozni. Térben és időben is lehatárolta tehát ez a koncepció a jugoszláviai magyarság fejlődésének útját. Pontosabban: csak a magyarság vonatkozásában határolta le, miközben a Jugoszlávia felé való nyitottságot, integrációt szorgalmazta. Mi több, azt állította, hogy a jugoszláviai magyarságnak ahhoz kell felzárkóznia.

A pillanatra az ellentmondások egész sora nyomta rá bélyegét. Alapvetően meghatározta Sztálin Tájékoztató Irodájának Jugoszlávia elleni kirohanása, amit a hadiállapot kihirdetése követett, ugyanis egy fegyveres támadást sem lehetett kizárni. A gazdasági zárlat nagy megpróbáltatások elé állította az országot, ugyanakkor folyt a politikai leszámolás a keletről támogatott belső ellenzékkel. A JKP ötödik kongresszusa úgy állt ki „egyöntetűen” Tito mellett, hogy a küldöttek a nagy Szovjetuniót éltették. A pártvezetés, a szocialista eszme elárulásának vádját elkerülendő, nem szakított a „szovjet típusú” szocializmus gyakorlatának számos megnyilvánulásával. Ez a közties állapot sok embert megzavart, nem kis mértékben a pártstruktúrákban, ahol a háború előtt és alatt szigorú fegyelem és konspiráció alakult ki.

Az „áprilisi hidasok” fellépése éppen a szóban forgó átmeneti időszakra esett. Nem lehetett még tudni, mi a hivatalos álláspont. Csak a legtájékozottabbak értesültek arról, hogy Kardelj 1949. december 12-én Ljubljanában, a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémiában megtartott beszédében kiállt a kultúra és tudomány terén uralkodó viszonyok demokratizálásáért, a Jugoszláv Írószövetség második kongresszusa még csak 1949. december 26–28-án következett, de annak határozatai sem foglaltak egyértelműen állást a szocialista realizmussal és a művészet

■

⁸ A *Híd* áprilisi számáról. Sinkó Ervin beszélgetése Vajdaság fiatal íróival. *Ifjúság Szava*, 1950. június 24. Idézi Major Nándort (Major Nándor: Kényszerhelyzetben árnyalatokért. *Híd*, 2010. 11. 77–79.).

„kézi vezérlésével” szemben. Ugyanakkor az országban egyre szaporodtak az „ifjúsági” lapok, folyóiratok, könyvsorozatok. A *Híd* 1950. áprilisi számában Bori Imre ezek egyikét, az *Izvor* című ifjúsági folyóiratot ismertette, azzal a nem leplezett céllal, hogy a példamutatás által saját nemzedékének folyóiratot, kiteljesedési teret követeljen. Kiemelte:

„Az *Izvor*, a horvát fiatalok Zágrábban megjelenő folyóirata, januári számával III. évfolyamába lépett. [...] A horvát ifjúság irodalmi törekvéseit eddig is figyelemmel kísérték, segítették őket és neves irodalmi folyóiratok közölték írásait. [...] Az *Izvor* megjelenése azonban megváltoztatta ezt a helyzetet. Új központ létesült, amely jellegénél és célkitűzéseinél fogva is alkalmasabb volt arra, hogy az ifjúságot megszólaltassa, maga köré gyűjtse. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a két év alatt sok fiatal író tevékeny munkatársa volt a lapnak, és az egész Népköztársaság területén megtalálta olvasóit, új olvasókat nevelt és új munkatársakat szerzett. A kétezer irodalmi kör beszédes bizonyítéka annak, hogy egy folyóirat mit jelent és milyen szolgálatokat tehet. [...] Egy ifjúsági lapnak ez kell hogy legyen a célja: felkutatni az ifjú tehetségeket, megnyitni számukra a nyilvánvalóság, az emberek felé az utat, mert fejlődésük másképpen elképzelhetetlen. A kritika állandóan figyelheti működésüket, s így a fiatal író igényességre nevelik, rámutatnak hibáira. Felhívják figyelmét azokra a jelenségekre, melyeknek kiküszöbölésével művének minősége javul, értékben gyarapodik. Ennek segítségével valódi íróvá, alkotó művésszé, a szocialista társadalom munkájának hűséges ábrázolójává, a szocialista ember mérnökévé válhat.”⁹

A tagadás kora

Bori Imre gyakran még a napi politikai célokot is alig kielégítő konceptuális elemeknek a felhasználásával igyekezett koherens rendszert kialakítani. Mint elemzésünk végére kiderül, a „tökéletesítés” során szinte semmi sem maradt az eredeti elemekből. Húsz évesen lépett a nyilvánosság elé, és magabiztosan mondott ítéletet az élet és az irodalom dolgaiban. Úgy tűnt, a pillanat meg-

⁹ Bori Imre: *Izvor*. *Híd*, 1950. 4. 278.

felelt lázadó természetének. Hamarosan azonban szembesülnie kellett a közegellenállással is.

A Pedagógiai Főiskola befejezése után, 1951. szeptember 4–5-én még ott volt a zombori irodalmi találkozón, ahol határozat született a Magyar Irodalmi Társaság megalapításáról, és megállapították, hogy „az írónak tájszíneken keresztül kell érvényesítenie a valóságot”. Ezután bevonult katonának, és amikor 1952. január 5–6-án Újvidéken megalakították a Társaságot, távollétében, számos nemzedéktársával ellentétben, neki csak tagjelölti státus jutott.

Miután leszerelt, Csókán megkezdte pedagógusi karrierjét az általános iskolában, amit egy interjúban úgy minősített, hogy félretették, mert nem szerették Újvidéken az olyan nagyszájú alakokat, mint ő. Bizonyára jól jellemezte akkori önmagát, mert például amikor még 1951. április 1-jén Majtényi Mihály, a *Híd* akkor kinevezett főszerkesztője értekezletet hívott össze a folyóirat előző évi számainak értékelésére, Bori így foglalta össze véleményét: „Bogdánfi, Weigand, Urbán csak vendégnek számítanak, Mácsay hanyatlófélben van, Lataktól, Csépetől már semmit sem várhatunk, s Fehér Ferenc lesz az egyedüli vajdasági költő, aki majd »betör« az egyetemes magyar irodalomba.”¹⁰

Különösen neuralgikus pontot érintett a Lőrinc Péter néven is publikáló Löbl Árpád egyik vitacikkére írt válaszában.

„A felszabadulás óta az írók, akik munkatársai voltak a régi *Híd*nek, nem tesznek mást, mint állandóan védik az újjászületett folyóirat »nemes és forradalmi« hagyományait és állandóan hangsúlyozzák a lap elévülhetetlen irodalmi érdemeit a múltban és természetesen a felszabadulás utáni időben is. Ennek a mítosz-teremtésnek utolsó láncszeme volt az említett Lőrinc-féle írás. [...] szükséges volt a Mának az igazolására a múltba menni vissza, mai hibák védelmére a múlt érdemeit sorakoztatni fel. [...] megcsontosodva és szellemileg kiürülve találta a lapot a 41-es év.[...] A megszállással megjelenése is lehetetlenné vált, csak a felszabadulás után jelent meg újra, tegyük hozzá rögtön, semmit sem változott. Mintha csak átludta volna azt a négy évet, mintha az alatt az idő alatt semmi

¹⁰ Major Nándor: Kényszerhelyzetben árnyalatokért. *Híd*, 2011. 1. 112.

sem történt volna. [...] Éppen azzal, hogy a felszabadulással maga a folyóirat nem kezdett új életet, hanem csak a régit igyekezett folytatni, már eleve anakronizmussá és az irodalmi fejlődés kerékkötőjévé vált. Agitált most is, ugyanazokkal az irodalmon kívüli eszközökkel, mint azelőtt, természetesen az új politikai helyzetnek megfelelően. Azonban az, ami a féllegalításban jogos és egyedül lehetséges, célravezető forma volt, a felszabadulás után szinte semmi hatást nem ért el. [...] A lap a régi páncélt, a megcsontosodott szerkesztési elvet is változatlanul vette át és most már nem a reakció, hanem az újítás ellen használva, minden egészséges kezdeményezés halálát okozta.”¹¹

A sinkói elvek alapján tekintve a vajdasági magyar irodalom előzményeire *A vajdasági ég alatt* című, általa szerkesztett antológia előszavában sommásan fogalmazott.

„Az idő, amelyet ez a költészet magába olvaszt, nem több tizenöt esztendőnél. Együtt született a felszabadulással. [...] Ami ez előtt volt, az nem talajunkból szökkent, hanem idegen égtájak virága volt és ez nyíladozott a versírók szívében. Költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igazi története is 1944-ben kezdődött. A felszabadulással hódíthattuk meg csak ezt a tájat, és az emberi élet itt is teremődő új körülményei között csak most nyílt először lehetőség évszázadok viharos történelme, harcai, lázadásai, forrongásai, süket évszázadai és lázas napjai után, hogy nemzedékek hagyományokat teremthessenek a maguk életével, vérével, érzéseivel a majdan utánuk felnövőeknek. [...] Először énekel a költő felszabadultan, először szólhat rólunk és beszélhet nekünk, nem magánosan, hanem állandóan megújuló hangon természet és élmény változataiban, a maguk hangján daloló költők társaságában. Rövid életű és hagyománytalan mégis. Múltja nincs, csak jelene és leginkább jövője van.”¹²

¹¹ Bori Imre: Tizenöt éves a „Híd”. Vita Lőrinc Péterrel. *Ifjúság*, 1951. augusztus 15. Idézi Major Nándort (Major Nándor: Kényszerhelyzetben árnyalatokért. *Híd*, 2011. 2. 84–87.).

¹² Bori Imre: A kötet elé. In Bori Imre (szerk.): *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Novi Sad, 1960, Forum, 7–15.

A kor műveivel szemben sem volt kevésbé kritikus. Még az általa már akkor is becsült Herceg Jánosról is igencsak fölényeskedő hangnemben írt.

„Herceg nemes polgári humanizmusa lehetővé tette, hogy a kisemberek írója legyen, részvétellel, szeretettel, megértéssel foglalkozzék velük. [...] S meglátta, hogy a kisemberek világa is megváltozott, súlypont-csere ment végre, elég indító ok volt, hogy maga is ebbe az irányba induljon el. Az alapokig még nem jutott el, de küszöbén áll. S ha ebben az írásunkban sokat foglalkoztunk írói szemléletének szociológiai alapjaival, és azt kíséreltük megmutatni, hogy annak alapjai a háború előtti iparos-létben gyökereznek, az írónak is segítséget akarunk nyújtani. Herceg ellentmondásos író, s ellentmondásait megmutatva, alapjaira mutatva, bizonyos mértékben már a feloldás lehetőségét is az író asztalára tettük. Herceg János értékes alkotónk, s ezt külön hangsúlyoznunk sem kell. Csak becsületes írói szándékok és értékes megvalósulások válhatnak ki mélyebb hatásokat s támaszthatnak elemzőkedvet. Herceg könyve pedig ilyen.”¹³

Még szigorúbb mércével mérte az egyetemes magyar irodalomból a vajdasági magyar szellemi építkezés során felhasználható elemeket. Megállapítása szerint egyrészt: a magyar irodalomban nincs dráma; másrészt: az irodalomtörténet nem foglalkozik a szomszéd népek hatásaival; harmadrészt: az olvasókönyvek századfordulósak; negyedrészt: hatalmas fehér foltok vannak az irodalomtörténet-írásban.

„Tudjuk: magyar drámairodalom nincs, s ha van is, aligha mérhető a lírikusok hatalmas teljesítményéhez. A XIX. század még fellobbantott két nagy tehetségű drámaíró: Katona Józsefet és Madách Imrét, de a *Bánk bán*on és *Az ember tragédiáján* kívül és a népszínműveket leszámítva szinte semmilyen drámai alkotás nem él a köztudatban. S ha a XX. századot vesszük szemügyre, itt sem rózsásabb a kép. [...] A letargia, az ájulás, amely a XVII. században oly jellemző a magyar nyelvű drámairodalomra, mákonyával máig is fogva tartja a drámaírókat. A

¹³ Bori Imre: A kispolgári világ csodája. *Híd*, 1960. 7–8. 624–630.

kezdeményeknek nem akadt folytatása. [...] Csak a népszínmű és az operett tört fel és uralta a színpadot, s tartja hatalmában még ma is az emberek ízlését. Nem vígasztaló a kép s ha arra gondolunk, hogy a vajdasági magyar irodalomból is szinte teljes egészében hiányzik a drámaírói törekvés, még inkább el kell szomorodnunk.”¹⁴

Négy évvel később azt is elpanaszolta, hogy „prózánk ma sem erőssége még irodalmunknak, s talán éppen ez az esztendő fogja majd affirmálni csak a jugoszláviai magyar prózairodalmat, drámairodalom egyszerűen nem is létezik.”¹⁵ Ekkoriban még nem részletezte, miért olyan lényeges ez. Csak akkor tette, amikor tagadóan fejtette ki azt a nézetet, hogy a nemzeti irodalom műfaji sajátosságai a magyar néplélek jellemzőire utalnak:

„Már-már hinni kezdtünk azoknak az irodalmi babonáknak, amelyek a magyar irodalom egészének természetéről alkotott képünket is behálózzák, ti. abban, hogy a magyar a líra népe, s olyan nagyobb lélegzetű, átfogó szemléletet igénylő műfajnak, mint amilyen a regény is, a magyar irodalomban nincsen talaja, mint ahogy nincsen a drámának sem, amely ugyancsak az egységes koncepciónak, az eszméknek és a szenvedélyeknek a műfaja.”¹⁶

Ugyanílyen hévvel észrevételezte, hogy

„A magyar irodalom története, bár nem egy érdemes művelője volt e tudományágnak, nem tud felmutatni olyan tanulmányt, amely behatóan foglalkozna a szomszéd népek hatásaival, és így kiderítené és rámutatna a jugoszláv irodalom nyomaira, hatásaira a magyar irodalom alakulásában. A jugoszláv irodalom kölcsönözte szín hiányzik a magyar irodalom történetéből, az a szín, amely koronként más-más mértékben és jellegben bukkan fel. [...] A magyar irodalom egészen a legutóbbi időig nem volt kíváncsi arra, hogy mi történik a jugoszláv szellemi életben [...] A vajdasági magyar műfordítás-irodalom 1953

¹⁴ *Panoráma* [Újvidéki Rádió], 1961. augusztus 18.

¹⁵ *Kultúrrevü* [Újvidéki Rádió], 1965. november 30.

¹⁶ Bori Imre: Tíz regény elé. *Magyar Szó*, 1970. január 25.

után fog az új jugoszláv költői jelenségek tolmácsolásához [...] A vajdasági magyar nyelvű műfordítás-irodalom törte meg azokat az évszázados hagyományokat, amelyek a jugoszláv irodalomból csak Karadžić népköltési gyűjteményeit volt hajlandó vállalni. Az *öreg Vujadin* és a *Koszovói lányka* kezdetleges népi életképei helyett azokat az irodalmi szövegeket tolmácsolja, amelyekben a szocialista gondolat magasfokú eszmeisége párosul mély művészettel.”¹⁷

Tanulmánya végén megjegyezte ugyan: „Írásom nyomdába kerülése után jutottam Szász István fordításkötetéhez [...] valamint Erődi Béla fordításában *A Balkán félszigeti népek költészetéből* című gyűjteményéhez”, de minderre csak legyintett, mondván, hogy e tények „lényegesen nem változtatják meg azt a képet, amit írásomban megrajzolni igyekeztem.”¹⁸

Sótér István *Nemzet és haladás* című könyvét méltatva Bori Imre rámutat

„arra a hiányosságra [...], amely könyve összehasonlító irodalomtörténeti fejezetében fedezhető fel. Akkor, amikor a »nemzeti irodalom kialakulásának« problémáiról szól, a magyar irodalom párhuzamaiként az orosz és a lengyelt említi, s a népiességgel kapcsolatban is Kelet-Európa irodalmaiból nem egyet említ [...] ám délszláv példái nincsenek, holott éppen a délszláv irodalmak analógiái kínálják a legtöbb párhuzamot, amelyekkel a magyar irodalomnak kétségtelenül kapcsolatai is voltak, sokkal nagyobb mértékben, mint az orosz és a lengyel, mi több, ezek az irodalmak ugyanabból a talajból táplálkoztak, mint a magyar is, s annál feltűnőbb ezek hiánya Sótér szemléjében. E hiányt pedig aligha lehet mással magyarázni, mint azzal az egyszerű ténnyel, hogy ilyen jellegű kutatások alig folytak, s a feltárt eredmények sem szívódtak fel az irodalomtörténeti köztudatban. Ez a hiány Sótér könyvében figyelmeztet a mi feladatainkra, s a kutatás fehér foltjaira is.”¹⁹

¹⁷ Bori Imre: Az élet szolgálatában. *Híd*, 1960. 11. 892–893.

¹⁸ Bori Imre: Az élet szolgálatában. *Híd*, 1960. 11. 892–893.

¹⁹ Bori Imre: *Nemzet vagy haladás – a magyar irodalom egy aspektusának vizsgálata*. *Híd*, 1965. 1. 128–135.

„Olvasókönyveink őstípusait a századvég Osztrák–Magyar Monarchiájának szellemében kell keresnünk, abban a szellemen, amely kitermelte Szabolcska Mihály költészetét, Göre Gábor figuráját, a pedagógiai célzatú tanítások tömkelegét [...] Az irodalom és a művészetek előtti őállapotoknak ez a szelleme, ma már ki tudja miért, befészkelte magát a felszabadulás után készült olvasókönyveinkbe is [...] Itt van azonban az ideje annak, hogy leszámoljunk a gyerekeknek szánt irodalom körüli balhiedelmekkel [...] hadd áramoljon egészséges, friss levegő beléjük.”²⁰

Amikor doktorátusa kapcsán Gion Nándor egy interjúban megkérdezte, hogy „Az eddigi Radnótiról szóló irodalomhoz viszonyítva, milyen új szempontból vizsgálta a költő életművét, és milyen új mozzanatokról számol be disszertációjában”, Bori Imre így válaszolt:

„Rögtön le kell szögezmem, hogy komoly Radnóti-irodalom ma sincs [...] Paradoxonnak látom, hogy a legjobb Radnótiról szóló tanulmányok filológiai vagy stilisztikai jellegűek [...] Ebből következik, hogy az új mozzanatokról feltett kérdésre meglehetősen nehéz felelni. Eltekintve ugyanis néhány vázlatos kísérlettől, ez a disszertáció kísérlete meg először Radnóti költészetének természetét fejtegetni egy nagyobb lélegzetű munkában, tehát új mozzanatok lépten-nyomon felbukkannak.”²¹

Sorolhatnánk még a példákat. Bori Imre szellemi fejlődésében ez a radikális tagadás időszaka. Az igenlésekkel ekkortájt kevesebb szerencséje volt. Így például a katonaságból hazatérve azon frissiben méltatta Mile Milatović *Andrija Hebrang esete* című könyvét. Mile Milatović államügyész volt, Andrija Hebrang pedig horvát politikus, aki ellen a tájékoztatóirodás időkben Tito koncepciót folytatott, amelyet éppen a nevezett államügyész vezetett, és ezt írta meg a hivatalos propaganda szemszögéből. A magyarul is kiadott könyvről így vélekedett Bori:

²⁰ *Kultúrrevü* [Újvidéki Rádió], 1961. október 17.

²¹ *Panoráma* [Újvidéki Rádió], 1963. december 13.

„Ahogy belemélyedtem az olvasásba, nem a hazaáruló Hebrang Andrija bírósági esete bontakozott ki előttem, és Milatovicot nem vizsgálóbírói ügyességéért dicsértem, hanem azért a méréségért, ahogyan meg merte írni és meg merte közelíteni a hazaárulás lélektani problémáját is. És ezt érzem döntőnek ebben a könyvben. Mert a hazaárulás nem új dolog, a világirodalomnak nem egy alkotása van, ahol ezzel a problémával matat az író, de még nem találtam egy könyvet sem, ahol a modern hazaárulás raffinált és kifinomult, szinte mesteri technikával véghezvitt tettét ilyen nagyszerű ábrázolásban olvashattam. [...] Így, ilyen gyalázatosan még nem árultak hazát, mint ahogyan Hebrang Andrija tette, és kevés könyvet ismerek, amelyben ennyire szépen kidomborították volna a jellemzően sajátos jugoszláv problémákat.”²²

Andrija Hebrangot 1992-ben Horvátországban rehabilitálták. Mile Milatovićból nem lett író, mi több, a könyvet biztosan nem ő, hanem valószínűleg Dobrica Ćosić írta Aleksandar Ranković belügyminiszter megrendelésére. Bori Imre a kérdés esztétikai vonatkozásában nem tévedett, Major Nándor pedig visszaemlékezésében szükségesnek tartotta megjegyezni: „Amikor Bori Imrével 1952-ben Szarajevóban élvezettel elolvastuk az Andrija Hebrang esetét, álmunkban sem gondoltunk arra, hogy a háttérben mennyi titokzatos összefüggés, bonyodalom, sőt aljasság rejlik. S abból az elkövetkező években mi minden kerül napvilágra. S mi marad titoknak évtizedek múltán, a mai napig is.”²³

Az építkezés

Bori Imre Újvidékre való visszatérését megelőzte szabadkai tartózkodása, 1956 szeptemberétől a tanítóképzőben tanított. Gyorsan bekapcsolódott a város szellemi életébe: tagja lett a *Rukovet* című folyóirat szerkesztőségének, és ő is ott volt azok között, akik 1958-ban kezdeményezték az Életjel Irodalmi Élőújság megalakítását. A tanítást is élvezte:

„Nem kellett dogmatikusan szocialistának lenni, a tanárember szabadsága pedig az interpretáció szabadságában nyilatkoz-

²² Bori Imre: Andrija Hebrang esete. *Híd*, 1952. 11. 694.

²³ Major Nándor: Bonyodalom egy szerzőség körül. *Híd*, 2012. 8. 88–106.

hatott meg. Hadd emlékeztessenek arra, hogy a tanítóképzőben én már szabadon beszélhettem például Baudelaire-ről, és egy ilyen Baudelaire-óra szabadította ki Domonkos Istvánból a költőt: utána három napig nem járt órákra, mert állandóan Baudelaire-t olvasta. [...] A magam meggyőződését képviseltem a katedrán is. Az elmúlt ötven évben nem voltam hajlandó kétlaki módon sem élni, sem gondolkodni.”²⁴

Közben minden hónapban tanulmányokat jelentetett meg a *Híd*ban, amelynek 1956 januárjától szerkesztőbizottsági tagja volt, gyakran írt az Újvidéki Rádiónak és többször szerepelt az újvidéki Ifjúsági Tribün műsoraiban.

Amikor 1960 táján eljutott a tagadás tetőfokára, olyan új helyzetbe került, amelyben a tagadás már nem volt elég, valamire igent is kellett mondani: az újvidéki Bölcsészkar Magyar Tanszékének a tanársegédje lett.

A Tanszék

Szerbia képviselőháza 1954-ben döntött arról, hogy a Belgrádi Egyetem keretében bölcsészettudományi és mezőgazdasági kart alapít Újvidéken. Az előkészítő bizottság a bölcsészkar keretében hat tanszak létrehozását irányozta elő, ezek között volt a magyar is.

A történelem, a jugoszláv irodalom és szerbhorvát nyelv, akárcsak az angol és a német tanszak már 1954 októberében megkezdte a munkát, a magyar tanszék megalakulásával kapcsolatban azonban számos nehézség merült fel. A lektorátus csak 1957-ben kezdett működni, addig tartott ugyanis a vita az oktatás nyelvről. Nem tudták eldönteni, a magyar tanszéken magyarul tartsák-e az előadásokat vagy szerbhorvát nyelven, hogy „a nem magyar anyanyelvűek is könnyebben bekapcsolódhassanak a munkába”.²⁵ Nagy gondot jelentett a káderhiány is, és mind a vajdasági magyar politikai elit, mind a szerb egyetemi értelmiség részéről ellenállás is mutatkozott. Az akkori viszonyokat jól szemlélteti Farkas Nándor 1953. augusztus 20-án kelt levele, amelyben tájékoztatta Sinkó Ervint, hogy

²⁴ Kontra Ferenc: Irodalom a határzónák mögött. Interjú dr. Bori Imre akadémikussal. *Magyar Szó*, 1995. október 29. 13.

²⁵ *Filozofski fakultet u Novom Sadu. 1954–1984*. Novi Sad, 1984, Filozofski fakultet, 91.; Szeli István közlése in Vékás János: *Utak*. Zenta, 2010, VMMI, 435.

„Ez a katedra valószínűleg nem oldódik gyorsan meg. [...] A legnagyobb kérdés a káder kérdés. A szerb elvtársak itt majd-majd nem akarják elhinni, hogy nincs egy becsületes ember se a katedrára. Akik vannak nem jöhetnek számításba és nem is nagyon vannak. Szabadkán van Balázs Piri (másik nevét nem tudom),²⁶ aki a magyar irodalom tanára a Magyar Tanítóképzőben, azonban képzettségénél fogva, valamint a magatartása is olyan, hogy nem jöhet számításba. És nincs is más senki. A fiatalok közül itt van Szabó György, azonban nagyon gondolkozunk és habár bizonyos erkölcsi kötelezettségünk van vele szemben, mégis jól meg kell gondolnunk a dolgot. Rajta kívül nincs is más senki. Éppen az a baj, hogy Szabó György körül, vagy mellette a főiskolán nem nevelkedett ki senki az alatt a néhány év alatt. A mi számunkra a magyar nyelv és irodalom katedrája nem csak a tanárok kiképzése a középiskolák felsőosztályai számára. Ez nem is olyan fontos kérdés, habár ez is égető, mivel nincsen egyetemi végzettséggel bíró magyar irodalom tanárunk, viszont a decentralizáció folyamata megindította a törekvést a mind újabb magyar nyelvű gimnáziumok megnyitására. [...] Véleményünk szerint sokkal fontosabb a társadalmi szerepe a katedrának Vajdasági magyarságunk és jugoszláviai közéletünkben. Hogy itt mennyire rosszul állunk és hogy a különféle ferdeségek, magyarkodó és izolációs törekvések mennyire felszínre kerülnek, azt hiszem az elvtársnak nem kell bizonygatnom. A két-három évvel ezelőtt lefolyt *Híd* ifjúsági száma körül kiobbant vita is, azonkívül azóta egész sor kérdésben jelentkező elhajlások, a jugoszláv egyetemesség negálása és helyette a különféle kisebbségi magatartás szinte állandóan az óvatosságra int bennünket a magyar katedra megnyitása körül. A most folyó 1848 körüli vita is ezt az óvatosságot húzza alá. Olajos álláspontjai majd-majd fölnyitották az összes sovíniszta szelepeket és a leghetetlenebb emberek, a kispolgárok védik tőlünk 1848-at, mintha mi ellene volnánk és mintha mi lebecsülnénk, csupán az ünneplés ellen foglaltunk állást, amelyet Olajos az előbbi években igen-igen szorgalmazott. Ilyen viszonyok között fölemelni az egyetemi katedra piadesztáljára Szabó Györgyöt, vagy hozzá hasonlót nagyon de nagyon félős dolog, olyan következményei is lehet-

■
²⁶ Aladár.

nek amit mi pillanatnyilag nem is látunk. Ezért vagyunk mi nagyjából a katedra megnyitása ellen pillanatnyilag. Később majd meglátjuk.”²⁷

Ugyanez a Farkas Nándor „Nagy Józseffel együtt ment Zág-rába Sinkó Ervinhez (Miroslav Krležához is), hogy hivatalosan megkérje: legyen az induló Magyar Tanszék ordináriusa.”²⁸ Sinkó Ervin Krležán át egészen Titoig terjedő politikai befolyására volt szükség ahhoz, hogy 1959 őszén, tehát öt évvel az újvidéki Bölcsészkar megalapítása után beiratkozhasanak az első hallgatók a Magyar Tanszékre és megkezdődhessenek az előadások. Sinkó Ervin írta 1959. szeptember 7-én Rehák Lászlónak:

„Levelet kaptam Penavin Olgától. Közli velem, hogy kik pályáztak és egyben a véleményét is, mely szerint Szabó György adná elő a régi irodalmat, asszisztens Bóna Júlia, Bori Imre, lektor Dávid András, könyvtáros pedig Sörös Piroska lehetne. Hangsúlyozza, hogy nem akar engem befolyásolni s kér hogy közöljem a döntésem – szükségük van rá a referátum megírása miatt. Én egyidőben ezzel a levéllel válaszolok neki, hogy mint-hogy a pályázók legnagyobb részt számomra ismeretlen, nem tudok dönteni, hanem lépjen Önnel érintkezésbe s majd Önnel egyetértésben írja meg a referátumot. Magamnak tartom fenn a feladatot, hogy személyes megismerkedés után a megválasztottak munkakörét kijelöljem. Egyébként mást se teszek, mint készülök a rámváró munkára. [...] A pályázók, akiket Penavin Olga felsorol: Szabó György, Bori Imre, Bóna Júlia, Jámbor László, Dávid András, Pénovácz Antal, Sörös Piroska, Katona Jozefine.”²⁹

Amikor Sinkó Ervin tanszékvezető mint meghívott professzor 1959. október 21-én elmondta székfoglaló beszédét, a Magyar Tanszéken rajta kívül egy docens (dr. Penavin Olga), egy szakmunkatárs (B. Szabó György), egy tanársegéd (Jámbor László) és két gyakorlatvezető (Bori Imre és Ágoston Mihály) volt al-

²⁷ Sinkó Ervin levelezése. 2. [köt.] 1945–1967. Budapest, 2006, Argumentum, 54–57.; Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban. 1944–1954.* Zenta, 2011, VMMI, 295.

²⁸ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból.* 1. [köt.], A–GY. Újvidék, Forum, 2002, 283.

²⁹ Sinkó Ervin levelezése. 2. [köt.] 1945–1967. Budapest, 2006, Argumentum, 121–122.

kalmazásban.³⁰ Innentől kezdve Bori Imre egész élete ehhez az intézményhez kötődött.

Munkáját egyrészt intenzív múltfeltárással kezdte, másrészt kiterjesztette érdeklődését az egyetemes magyar irodalom jelenségeinek újraértelmezésére, külön figyelmet fordítva az irodalmi avantgárd jelenségeire. Politikai értelemben mindkét cselekvés annak az állásfoglalásnak a gyakorlati alkalmazása volt, hogy a magyar szellemi örökség egyetemlegesen megillet minden nemzetrészt, s az abból való építkezéshez mindegyiknek joga van. Mi több: enélkül lehetetlen lenne bármelyiket nemhogy továbbfejleszteni, de akár életben tartani is. Paradoxon, de tény, ezzel az állásfoglalással Bori, aki később az „önálló jugoszláviai magyar nemzet” létrejöttének esélyeit fontolgatta, gyakorlati tevékenységében az egyetemes magyarság eszméjének egyik leghatékonyabb munkása volt, természetesen csak azoknak a szemében, akik a közös kulturális örökség összetartó erejét nem ideológiai vagy hatalompolitikai célokra akarták felhasználni.

Bori Imre törekvései számára a pillanat azért is alkalmas volt, mert a hatvanas években erősödtek föl a Vajdaság autonómiájának kiterjesztését szorgalmazó politikai erők. A tartomány nagyobb önállóságát követelők egyik érve a Vajdaság többnemzetiségű jellege volt, s különösen az 1966. évi brioni plénum, vagyis az ország föderalizálását ellenző Aleksandar Ranković belügyminiszter kiiktatása után polgárjogot nyert az olyan érvelés is, hogy a nemzetiségek jogait a nagyszerb unitarista nacionalizmussal szemben csak a tartományok autonómiájának megerősítésével lehet megvédeni.

Ilyen körülmények közepette szélesebb tér nyílt a múlt sajátos vajdasági emlékeinek feltárára és népszerűsítésére, beleértve a vajdasági kisebbségek örökségét is. Fellendült a kisebbségi önszerveződés, esetenként magára öltve akár a vertikális szerveződés jellegét, amelyet azonban hivatalosan továbbra is tiltott a pártpolitika.

A Vajdaság föderáción belüli pozíciójának erősödésével járó új helyzetben a magyar elit tagjai az alkotás lázában égtek, úgy érezték, most valóban elérkezett annak az ideje, amiről Sinkó úgy beszélt, hogy a jugoszláviai magyarság szellemi értékeit még csak ezután kell létrehozni. A fölülnézet illúziója hatott rájuk.

■

³⁰ *Filozofski fakultet u Novom Sadu. 1954–1984.* Novi Sad, 1984, Filozofski fakultet, 92.

Párbeszéd a múlttal

Tanszéki feladatairól Bori Imre így nyilatkozott:

„Magam a rendszeres feltáró munkát 1964-ben kezdtem meg, amikor az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékén a XX. századi magyar irodalom történetének oktatása mellett új tantárgyként tanítani kezdtem a Jugoszláviai magyar irodalom története és a Magyar-délszláv irodalmi kapcsolatok története című tárgyakat is.”³¹

Ez idő tájt értékelte át radikálisan a múlthoz való viszonyulását. *A vajdasági ég alatt* című antológiájának előszavában még azt állította, hogy „Költészetünk igazi története [...] 1944-ben kezdődött.”³² Mindössze három évvel később erről az álláspontjáról írta:

„A frissen indulás büszkesége, a tehermentes start sokunkat elringatott már: nincsen mivel számolni és leszámolni, miénk a világ, mi majd csinálunk irodalmat! És újra és újra »felfedezzük Amerikát« [...] Így továbbjutni persze, nem lehetett, csak elindulni.”³³

Majd néhány hónappal később kifejtette a revideált álláspontja mögött meghúzódó egykori megfontolásokat is:

„E sorok írója, évekkal ezelőtt, türelmetlenségében azt latolgatta, hogy teher-tétel-e a múlt, és örült annak a ténynek a felfedezésekor, hogy a jugoszláviai magyar irodalom mai élete nem hordozza a múlt teher-tételét, nem kell olyan örökséggel számolnia, amely különben sem volt valami fényes, hiszen még a nagy múlt is nehéz és nyomasztó lehet, hát még az olyan, amelyet követni sem lehet, amely nem ihlető. Legyünk önmagunk ősei – hirdette e sorok írója, menjünk csak előre, nem érdemes hátratekinteni! A múlt helyett ott a jövő, hódítsuk meg azt! De

³¹ Lábadi Károly: Látogatóban Bori Imrénél. *Magyar Képes Újság*, 1980. február 15. 28–29.

³² Bori Imre: A kötet elé. In Bori Imre: *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Novi Sad, 1960, Forum, 7–15.

³³ *Panoráma [Újvidéki Rádió]*, 1963. február 15.

ma már, hogy a negyvenes évek hősi korszaka is végérvényesen történelemmé vált, mintha megnyíltak volna érzékeink a távolabbi múlt jelenségei iránt is. [...] Csak le kell számolnunk számtalan előítélettel, amely bennünk és környezetünkben él, kezdve attól, hogy lenézzük mint nem modernet, nem mait ezt a múltat, egészen addig, hogy szégyeljük múltunkat és nem őrizzük emlékeit, nem akarunk hivatkozni rájuk, nem élünk velük.”³⁴

Aztán pedig:

„Jelezhettük nem egyszer, hogy mindinkább előtérbe kerül ennek az irodalmi múltnak a kérdése, feltárásának szükségessége, megnézni, hogy tulajdonképpen mi az, amit az elmúlt majd fél évszázad folyamán ez az irodalom produkálni tudott, valójában milyen utat is tett meg. Jelezhettük azt is, hogy milyen nehézségek várnak a kutatóra. Az anyag nincs összegyűjtve, szinte még előmunkálatai sem indultak meg, más része pedig elveszett. Ebben a pillanatban például az *Út* című folyóirat egy teljes gyűjteménye szép álom csupán, pedig rendkívül érdekes és értékes anyagot tartalmaz, még ott, a húszas években a kezdeteknél szinte. Ám az, hogy nemcsak története van ennek az irodalomnak, hanem hogy sürgős is foglalkozni történetével, a *Szervezett Munkás* című lap forgatása győzött meg [...] Rejtett értékek kincsesbányája tehát irodalmi szempontból a *Szervezett Munkás*, mint ahogy az egykori lapok, kiadványok betűtengere is fel nem fedezett gazdagságunkat hirdeti.”³⁵

Az 1960-as évek első felében íródtak a fenti szövegek, amelyekben még csak „az elmúlt majd fél évszázad” időszakára merészkedik vissza, óvatosan, mindenek előtt munkásmozgalomtörténeti példákkal érvelve. Amikor viszont örömmel újságolja, hogy „éppen tegnap határozta el a Forum Könyvkiadó Tanácsa, hogy 1972-ben egy új könyvsorozatot indít *Kövek* címen, mely olyan szövegeket tenne hozzáférhetővé az elmúlt ezer esztendő hazai magyar művelődéstörténetéből, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy történelmi tudatunknak is alapjai lehessenek a

■

³⁴ Kultúrrevü [Újvidéki Rádió], 1963. július 31.

³⁵ Kultúrrevü [Újvidéki Rádió], 1965. december 14.

megújult történelemtanítással együtt”, akkor büszkén szögezi le: „Itt az ideje, hogy meglássuk és felfedezzük önmagunkat.”

Oktatás

A múltnak a megláttatása – „önmagunk felfedezése” céljából – a legnagyobb hatékonysággal az iskolában folyik. A Tartományi Oktatásfejlesztési Intézetnek a történelemtanárok számára rendezett szemináriumára kapcsán Bori kifejtette: „Ezen a szemináriumon derült ki a legegységesebb módon, hogy a történelem éppenúgy fontos, mondjuk így jobb kifejezés híján, „nemzeti” tárgy, mint az anyanyelv vagy az anyanyelvű irodalom, a zenei és a képzőművészeti anyanyelv mellett. [...] Csak akkor lehetnek tanulóink teljes értékű, hazánk más népei fiaival egyenrangú egyéniségei, ha népük történelme is mögöttük áll, minthogy minden nép mögött ott van a saját történelme.”³⁶

Szorgalmazta egy nemzetiségi oktatásfejlesztő intézet megalapítását, elégedetlenségét fejezve ki az akkor működő, egységes Tartományi Oktatásfejlesztő Intézetnek a nemzetiségi oktatáshoz való viszonyulásával:

„Elgondolkodtató például, hogy ennek az intézetnek a szemében a nemzetiségi iskolaügy még mindig a »speciális feladatok« között áll, gondosan elválasztva a szerbhorvát tagozatok problémáitól.”³⁷

Amikor a *Magyar Szóban* „lelkesebb hangú tudósítás” jelent meg az újvidéki Városi Pedagógiai Intézet kezdeményezéséről, amely a szerb nyelvű tagozatokon tanuló magyar nemzetiségű tanulók anyanyelvpolását vette célba, Bori egyértelműen kifejtette véleményét:

„A valódi, s el nem odázható feladat mind gyakorlati, mind politikai vonatkozásokban, az, hogy minden tanuló a maga anyanyelvű tagozatán tanuljon. A magyarok is.”³⁸

³⁶ *Szempont [Újvidéki Rádió]*, 1971. szeptember 14.

³⁷ Bori Imre: Az iskolaügy intézményei. *Magyar Szó*, 1969. március 30.

³⁸ *Szempont [Újvidéki Rádió]*, 1971. november 9.

Szóvá tette, hogy

„A szabadkai tanítóképző tájékán mind gyakrabban hallani, olyan tervekkel foglalkoznak iskolaügyi hatóságaink, hogy kultúránknak ezt a fontos intézményét Szabadkáról Zomborba kellene helyezni. Ahogy mondják, egyelőre feketekává mellett hangzanak el az ilyen vélemények, s éppen ezért talán nem is kellene reflektálni rájuk. [...] Ez az intézkedés semmiképpen sem szolgálná iskolaügyünket, és kulturális törekvéseinket is kompromittálná. A tanítóképzőnek Szabadkáról Zomborba való áthelyezése ugyanis nem a magyar nyelvű iskoláztatás belső szükségéből következő intézkedés lenne, hanem előttünk homályban maradó célokat szolgálna.”³⁹

Intézményesedés

1966 végén Bori egyik írásában feltette a kérdést:

„Az igények lanyhasága vagy a körülmények hozták-e, hogy nincsenek intézményeink, melyek a feltérképezésnek, a begyűjtésnek, az összegezésnek a munkáját, s ezen túl a tudatosításukat végeznék? A felelet sokkal bonyolultabb, minthogy igennel vagy nemmel felelhetünk, ám mind nyilvánvalóbb, hogy kultúránk konstituálódásának az igénye, aktív kulturális életünk intenzitása el sem képzelhető intézmények nélkül, mert azok a szervezeti formák, melyeket kialakítottunk, az ilyen feladatoknak csak egy kis hányadát vállalhatták vagy egyszerűen lemondtak feladataik teljesítéséről, így arról a szellemi áramkőről is, amely vonzásában tarthatta volna a szellemet, aktivizálta volna a kultúrának és az embernek a kapcsolatát szellemi életünk területén is.”⁴⁰

Néhány hét múlva arról számolt be, hogy

„Az utóbbi napokban többször is olvashattunk egy hungarológiai intézet felállításának a szükségességéről: a Tartományi Pártvezetőség kibővített plénumán is szó esett róla, a *Magyar*

■

³⁹ Bori Imre: Iskola, hagyomány, politika. *Magyar Szó*, 1969. április 6.

⁴⁰ *Kultúrrevü [Újvidéki Rádió]*, 1966. december 27.

Szó cikkírója pedig B. Szabó György kiállítása kapcsán emlegette: »Ezt a számunkra, a kisebbségi magyar művészet és művelődés szempontjából olyan fontos anyagot egy magyarság-kutató intézetnek kellene megvásárolnia, mert különben féltő, hogy még azt sem tudjuk megőrizni, amit már oly nehezen megszereztünk.« A kétnyelvű közigazgatás szükségleteit szolgáló jogi-terminológiai szótár készítését tehát éppenúgy egy hungarológiai intézet feladatának tudják, mint képzőművészeti alkotások begyűjtését, melyek »művészi valóságunk«, létünk hirdetői. [...] Paradoxonszerű ugyanis, hogy évszázadok óta élve e földön, a velünk együtt élő népektől eltérően, nálunk alig gondolt valaki is arra, hogy kulturális életünk, művelődésünk emlékeit számbavegye és azt elevenné téve a szerves élet teljességét hirdette volna meg.⁴¹

Fél évvel később a *Híd* közölte a Hungarológiai Intézet megalakítására vonatkozó kezdeményezés megszövegezésével megbízott munkacsoport (Bányai János tanársegéd, dr. Bori Imre docens, Major Nándor író, Olajos Mihály társadalmi-politikai munkás, dr. Szeli István docens) indítványát:

„A Hungarológiai Intézet megalakítását elsősorban a társadalmi élet által felvetett és sürgős megoldásra váró problémák, valamint a tudományos kutatástól mindeddig érintetlenül hagyott kérdések nagy száma teszi indokolttá. A jugoszláviai magyar szellemi élet jóval többre képes, mint amennyit eddig felmutatott, s kétségtelen, hogy megfelelő munkaformák között e téren a szakérők szervezett és céltudatos munkája jelentősebb eredményekhez vezetett volna. [...] Az intézet megalapítója Vajdaság Autonóm Tartomány Szakupstinája. Az intézet működését a tartományi költségvetés és a megfelelő alapok pénzelnék. Ezt a javaslatot a Tudományos Kutatómunkát Koordináló Tartományi Tanács felkérésére a Bölcsészkar Magyar Tanszékének keretében megalakított munkacsoport dolgozta ki. Az előzetes tervezet megvitatására a Tanszék saját tagjain kívül meghívta a kiemelkedő vajdasági magyar tudományos munkások és közéleti emberek egy nagyobb csoportját. A javaslat végleges kidolgozása e kb. 25 résztvevővel megtartott tanácskozás alapján történt.⁴²

⁴¹ *Kultúrrevü* [Újvidéki Rádió], 1967. január 17.

⁴² Indítvány a Hungarológiai Intézet megalakítására. *Híd*, 1967. 5. 403–408.

1969 februárjában az Intézet már meg is kezdte működését.⁴³

Az intézményrendszer bővülésének időszakára esik Bori érdeklődésének kiszélesedése: az irodalom nem értelmezhető anélkül, hogy el ne helyeznénk a kulturális jelenségek egészének összefüggéseibe, s a kultúra sem értelmezhető a társadalmi szerkezet egészéből kiragadva. Így tágul szemhatára előbb a néprajz, a zene és a képzőművészet, majd a szociológia és a közgazdaság irányába. „Béna és benuult idegpályák késleltetik kulturális életünk akcióit, mindenütt a késlekedés, a tétovázás jeleivel találkozunk, amikor kulturális ügyeinkről van szó” – írja, siettetve a intézményesedést.

„Első helyen kétségtelenül az anyanyelvű iskoláztatás kérdése áll. Olyan válsággal állunk szemben, amely egészen nyilvánvalóan nem tűr immár semmiféle halogatást. [...] Hasonlóképpen fontos a művelődési életnek az újraszervezése is. Az ezzel kapcsolatos nézetek ugyanis nem tettek egyebet, mint »befagyasztották« a magyar művelődési életet, s megmerevedtek maguk a nézetek is, holott kétségtelenül szükséges, hogy végre társadalmi ügyé váljon a művelődési tevékenységnek a legtömegesebb formája. Nyilván nem lehet megelégedni azzal az előítélettel, amely az »elkülönülés« veszélyét hangoztatva, objektíven a kulturális munka fellendülését akadályozza, művelődésünk előrehaladását gátolja. A béna idegpályák meglétét bizonyítja azután az a késlekedés is, amely az újvidéki magyar színház megalapításának, a televízió újvidéki stúdiójának és a magyar nyelvű műsorok bővítésének munkája területén tapasztalható. [...] Vagy itt van a magyar nyelvű pedagógiai folyóirat megindításának az ügye [...] nincs is hírünk arról, hogy mikor realizálódik ez a terv. [...] Abszurdum lenne ugyanis, ha valamiféle türelemjátékká válnának létfontosságú kulturális kérdéseink, s nem kerülnének egymás látótávolságába igények és megvalósulások.⁴⁴

Egy héttel későbbi cikkében vitába száll az „elkülönülés” vádjával is, amelynek szellemében véleménye szerint a nemzetiségek kulturális fejlődését visszafogják.

■

⁴³ *Filozofski fakultet u Novom Sadu. 1954–1984.* Novi Sad, 1984, Filozofski fakultet, 92–93.; Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szelei István akadémikussal. *Magyar Tudomány*, 1991. 4. 460–471.

⁴⁴ Bori Imre: Béna idegpályák. *Magyar Szó*, 1969. október 5.

„Legélesebben a tömeges kulturális tevékenységről, a művelődési egyesületek munkájáról, e munka tartományi szintű összefogásáról folytatott vitákban merül fel ez a gondolat, anélkül azonban, hogy egyszer is megvizsgáltuk volna, miben állhat az a bizonyos »elkülönülés«, másfelől pedig szemügyre vettük volna a kultúrának azt a modelljét, amelyet eszményinek tartunk, vizsgáltuk volna a nemzeti vagy nemzetiségi kultúrák természetét. S mert ezt nem tettük, s mindennek a kultúra-modellnek a leírását sem bírjuk, sokszor azzal a benyomással olvassuk a kulturális elkülönülés kapcsán hangoztatott aggodalmakat, hogy azok alapján véve előítéletek, s a valóságos életben nem sok fedezetük van, s nem eredményezhetnek mást, mint a kulturális akciók lelassítását, a kultúra báb-állapotának a fenntartását. Alapvető kérdés ezen a téren a kultúra fogalmának az értelmezése – mindenekelőtt nemzeti és nemzetiségi szinten, minthogy a kultúra, ha nemzeti vagy nemzetiségi kultúra értelmében használjuk, eleve a zártságot, a határok meglétét revelálja. Ezek azok a határok, amelyeket a múlt század polgárosodása húzott meg nemzeti öntudatra ébredésének idején, hogy kijelölhesse mindazt, amit magáénak tudhat, hogy azután az így keletkezett sáncok mögül nézzen a nagyvilágra. Következésképpen a nyíltságnak is olyan vonatkozásait helyezi előtérbe, amelyeknek semmi közük a feloldás, a határnélküliség, a definiálatlanság képzetéhez, mivel ha az ilyen jellegzetességek kerekednek felül, nemzeti kultúráról sem beszélhetünk már, hanem egyértelműen a kultúra anyanyelvűsége feladásának a tényét szemlélhetjük. Meglepőnek kell tehát tartanunk az elkülönülés kapcsán hangoztatott aggodalmakat, minthogy az elkülönülés egy adott köre a kultúra fogalmából egyenesen következik, hiszen másképpen nem is létezhetne. A folyónak meder kell, partok, amelyek nélkül folyása lelassul, és poshadt állóvizek keletkeznek friss és éltető áramlások helyett. [...] Vajon elkülönült lehet-e egy nemzetiségi kultúra, amelynek pl. nincs operája, filmgyártása, a tudományokat nem anyanyelvén sajátítja el, és nem azon műveli, nincs akadémiaja, sőt még vertikálisan kiképzett kulturális szervezete sem?»⁴⁵

⁴⁵ Bori Imre: Nyílt vagy zárt kultúra? *Magyar Szó*, 1969. október 12.

Azt már korábban szóvá tette, mennyire helyesli „azt az igényt, amelyet Ács József hirdet oly konzekvensen, újabb és újabb érveket szolgáltatva, hogy a jugoszláviai magyar képzőművészet galériájának a megalapítása elengedhetetlen szellemi kultúránk teljessé tétele érdekében, hogy végre a hazai magyar képzőművészeti törekvések konszolidálódhassanak és közönségükre találhassanak.”⁴⁶ Akárcsak azt, hogy „az elmúlt húsz esztendő során magyar nemzetiségű filmrendezők és színészek is jelentkeztek, az utóbbi időben a filmtechnikában is mind többször találkozunk, legalább is a nevük alapján, magyar nemzetiségű alkotókkal. Ugyanakkor Újvidéken a Neoplanta nevű filmvállalat évek óta létezik, s nyilván vállalhatta volna már eddig is az ilyen kezdeményezést. Ám, érdekes módon, még meg sem kíséreltük az eredeti filmgyártásunk megszervezését a Neoplantán belül.”⁴⁷

Látókörének bővülésével eljutott odáig, hogy a vajdasági magyarságnak mint entitásnak a meghatározását is szükségesnek érezte. A Vajdaság mint egyfajta új „nemzeti közösség” létalapját már a *Magyar Szónak* a „vajdasági irodalomtörténet” megírásával kapcsolatos ankétja során elvetette.

„Az irodalomtörténetek jellegzetesen »nemzeti« jellegűek, hiszen a nemzetivé válási folyamat részeként, a múlt század első felében született meg ez a tudomány, hogy számot adjon arról, egy-egy nemzet mivel is büszkélkedhet a nemzetek nagy családjában [...] egyelőre egy ilyenfajta munkának elsősorban a szükségét érezzük, de kevésbé körvonalazódtak még szempontjai és módszerei [...] Látszólag mi sem egyszerűbb, mint sorra megírni Vajdaság népeinek irodalomtörténetét, azaz: egymás mellé állítani és egy kötetben prezentálni azokat az irodalmi teljesítményeket, amelyek tájunkon születtek. De ha arra gondolunk, hogy a munka az egyes irodalmakkal kapcsolatban tulajdonképpen ismét csak elhatárolásokkal kezdődhet, de most már nem más népek viszonylatában, hanem az egyes nemzeti irodalmakon belül, akkor látjuk csak, hogy kérdések bonyolult szövevényével állunk szemben, s mi több: olyan problémákkal, amelyek túlmutatnak az irodalom

■
⁴⁶ Bori Imre: Képzőművészetünkről. *Magyar Szó*, 1969. április 27.

⁴⁷ Bori Imre: Filmgyártásunkra várva. *Magyar Szó*, 1969. augusztus 10.

szűkebb körén is. Nem jóakarát, belátás és megértési szándék dolga ugyanis pusztán ez a vállalkozás, hanem a tudatállapoté – nem a többi nép, hanem mindegyiknek önnön léte viszonylatában. Hol vannak a határai például a vajdasági szerb vagy magyar irodalomnak térben és időben egyaránt, mi minősíthető vajdaságinak ezekben az irodalmakban, s kit nevezhetünk vajdaságinak – magyar viszonylatban 1918 előtt, a szerb viszonylatban 1918 után, azaz: hogyan viszonyulnak a vajdasági irodalmak a nemzeti irodalmakhoz, s milyen is ketjük között a viszony? Tiszta helyzetek éppen úgy adódnak, mint szövevényes jelenségek, ezért az érzékeny és körültekintő mérlegelés elengedhetetlen feltétele az ilyen vállalkozásnak. Kétségtelen azonban, hogy mind a területi, mind a nyelvi elvet érvényesíteni kell.⁴⁸

Autonómia – de csak az intézményeknek

Bori akkor szólalt meg először a nemzetiség mint szubjektum kérdésében, valamely gyakorlati probléma kapcsán, amikor a Vajdaságban napirendre került a kultúra pénzelésének decentralizációs terve. Ez annyit jelentett, hogy

„a tartományi kulturális alap, az úgynevezett Művelődési Közösség, élesen szeretné differenciálni tartományunk kulturális életét a »tartományinak« vagy »közösnek« nevezett érdekek tisztázása segítségével. Ez a Közösség természetesen, minthogy tartományi jellegű, csak a tartományi, tehát a közös érdekűnek bizonyuló kulturális intézményeket, rendezvényeket pénzelné, míg a [többi esetben a] községi művelődési közösségre bízna mind a pénzt, mind pedig a kulturális élet szervezésével járó gondokat. [...] Az elgondolás eszmei alapját ugyanakkor a terv abban a gondolatban jelöli meg, hogy lehetővé kell tenni a kultúrára szánt pénzek megteremtőinek, előállítóinak, tehát a közvetlen termelőknek, hogy maguk rendelkezzenek ezekkel az eddig központosított forrásokkal is. [...] Valójában szinte semmi sincs rendben ennek az elgondolásnak a kivitelezéséről készített tervben, hiszen a tervezők, a tartományi Művelődési

⁴⁸ Bori Imre: Vajdaság szellemi arculata. Vajdasági népek irodalma. A *Magyar Szó* ankétja (3). *Magyar Szó*, 1968. november 5. 8.

Közösség szakemberei, figyelmen kívül hagyták azt a nagyon is kézenfekvő tényt, hogy ha Vajdaságról beszélünk, akkor nem egy kultúrára gondolhatunk csupán, hanem szüntelenül legalább öt sajátos, a maga törvényei szerint élő kultúrának az igényeivel kell számolnunk. [...] ez a tervezet a nemzetiségi kultúrákat egyszerűen kivonja a tartományi érdek szférájából, ezek pénzelését nem vállalva, a községek gondjaira bízva, s mintegy a nemzetiségi községek magánügyévé teszi.⁴⁹

Bori úgy ítélte meg, hogy a terv „csak akkor ígérhet valóban újat és termékenyítő fordulatot, ha együtt jár tartományunk kulturális intézményeinek gyökeres megváltoztatásával is. Különbösen, s ezt nem hiszem hogy részletesebben kellene fejtegetnünk, az ígért intézkedések egyoldalúak lesznek, s a nemzetiségi kultúrák helyzetén nem javítani fognak, hanem hátrányos helyzetét még csak súlyosbítják.”⁵⁰ Ugyanis „nem adminisztratív kérdés az, hogy egy-egy nemzetiség milyen intézményét tartja egészében vagy részben tartományi érdekűnek, hanem többek között maguknak a nemzetiségeknek a kötelessége és joga is ezekről és az ilyenekről dönteni.”⁵¹ Ezért

„Alapvető feladatunk tehát nyilvánvalóan az, hogy javasoljuk: minden nép és nemzetiség a maga szellemi körében tárgyaljon ilyen jellegű intézményeinek feladatairól, differenciálja őket, s ha lehetséges, objektív kritériumok alapján tegyen javaslatot, melyek azok az intézményei, rendezvényei, kulturális vállalkozásai, amelyek tartományi érdekűeknek nyilváníthatók, s ennek következtében a tartomány megfelelő közösségei hatáskörébe is tartoznak. Ha valahol, akkor itt kell az általánosítás veszélyeit elkerülnünk, hiszen elsősorban olyan nemzetiségi kultúrákról van szó, amelyek vagy még nem intézményesedtek, vagy pedig csak részben hozták létre sajátos kulturális intézményeiket. Ha ugyanis ezt a fontos társadalmi megbeszélést elmulasztjuk, akkor valójában olyan fontos kérdéseket kerülünk meg, mint a centralizáció és a decentralizáció a kultúrában és általában a szellemi életben, minthogy a pénzelési reform

■
49 Szempont [Újvidéki Rádió], 1971. október 5.

50 Szempont [Újvidéki Rádió], 1971. október 12.

51 Szempont [Újvidéki Rádió], 1971. október 19.

megközelítőleg sem technikai kérdés csupán, hanem művelődéspolitikai, művelődéstudományi is.”⁵²

Ezzel azután elindította a legösszetettebb kérdések sokaságát. Egy ilyen javaslat elfogadása esetében mindenképp először azt kellene eldönteni, hogy mit értünk „szellemi körön”, s azt az adott „nép és nemzetiség” milyen módon határozza meg. De ahhoz, hogy a nép meg tudja mondani, mit akar, valakinek először meg kell mondania, ki a nép. Másrészt, ha a reform célkitűzése valóban arra irányult, hogy a kultúrára szánt pénzek előteremtői maguk rendelkezzenek az addig központosított pénzalapokkal is, akkor nemcsak a „szellemi kör”, hanem a pénzforrásokat is be kell vonni a döntésbe. A vitás kérdés, amit Bori felvetett, a társult munkáról szóló törvény 1976. évi elfogadásával⁵³ és az öngazgatási érdekközösség intézményének bevezetésével nyert országos szintű megoldást. Ebből a nemzetiségi érdekérvényesítés kimaradt, ami nem kár, mert az egész rendszer nem volt jó semmire, esetleg csak arra, hogy a valódi hatalmi erővonalakat és döntési mechanizmusokat palástolja. Viszont továbbra is érvényben maradt a kisebbségek vertikális szerveződésének tilalma, ami megnehezítette felkészülésüket az újabb megpróbáltatásokra.

A „jugoszláviai magyar nemzet”

Bori Imre először Sinkó Ervin programjának azon részét kezdte megvalósítani, amely a hiányokról szólt. Amikor viszont az „egyedül szabadságban élő” jugoszláviai magyarság kultúrájának „létrehozása” került sorra a sinkói programból, akkor gyorsan eljutott addig a felismerésig, hogy önálló kultúrát nem lehet sem létrehozni, sem fenntartani megfelelő demográfiai, gazdasági és politikai feltételek nélkül, hogy egy közösség irodalma nem magában létezik, a környezet és a körülmények hatásától függetlenül. Így kezdett mind intenzívebben foglalkozni a más művészeti ágak, a zene, a képzőművészet teljesítményét is túllépő társadalmi szerkezeti tényezőkkel, a szociográfiától indulva a szociológiai és gazdasági adottságokig. Vizsgálta, miként és mennyire

⁵² Bori Imre: A nemzetiségi kultúra – „tartományi” szinten. *Magyar Szó*, 1971. október 30.

⁵³ *Törvény a társult munkáról. Szövetségi jogszabályok gyűjteménye.* Belgrád–Újvidék, 1977, A JSZSZK Hivatalos Lapja – Forum.

hatnak a nemzetfejlődésben a múlt és a jövő, a tradicionalizmus és modernizmus összetevői. Érdeklődése az afrikai irodalmak felé fordult, és olyan folyamatokat vizsgált, amelyek az európai nemzetfejlődésben már nem rekonstruálhatók. Kutatta a nemzet mint társadalmi intézmény keletkezésének és fejlődésének dinamikáját. Foglalkoztatta, mennyiben alakult a nemzet Nyugaton „alulról”, s mennyiben hozták létre Keleten „felülről”.

„A kultúra történetészei szerint Nyugat-Európa és Délkelet-Európa kulturái között éles határ, egységes európai kultúráról éppen ezért beszélni nem lehet. Nem csak anyagi alapjai vagy nyelve más ennek a két világnak, s nem csak az különbözteti meg őket egymástól, hogy a nyugati a germán-román világ szellemét tükrözi, a délkeleteurópai pedig a zömében szláv népeket. Az alapvető különbség, a történészek szerint, abban van, hogy a nyugati világ kulturális élete spontán módon alakult ki, nemzetét is így lettek még a XV–XVI. században. A nyugatiaknak van kultúrája, a délkelet-európaiakról másfél évszázaddal ezelőtt azt mondták: kellene a kultúra, és hozzáfogtak megcsinálni: mesterségesen. Nyelvet újítottak, hagyományokat találtak ki, nemzeti eget húztak fejük fölé és isteneikkel ültették tele, s néha-néha szinte egymással versenyezve egymás elől szedték fel az építőköveket, melyből kulturális életük jelképes palotáját felépítették. Nos, a jugoszláviai magyar szellemi élet nemcsak vészesen délkelet-európai típusú, hanem ezekben az években, sőt, ha szabad ezt mondanom: ezekben a hónapokban jutott el érettségének abba a fázisába, amikor hangosan kimondja: kellene a kultúra s az abban meglévő egységes szellemiség, mert kinőtt a szellemi életnek abból a nomád módra űzött formájából, amely mindig csak a pillanatnak élt, és sem ideje, sem kedve nem volt, de alkalma sem, hogy szélzilálta sátra helyett jólépített házba költözzék. S erre a »kellenére« nyomban felhangozhatik a jellegzetesen délkelet-európai felelet is: meg kell csinálni. Kulturális életünk tehát abban a szakaszában él, amely kultúrájának megcsinálását, konstituálását sürgeti, mert a jelek szerint ma már annyi sajátos és csak rá jellemző vonása halmozódott fel, hogy autonómmá akar válni, a maga létét és életét akarja afirmálni, s így találni meg helyét a kultúrák világában.”⁵⁴

⁵⁴ Kultúrrevü [Újvidéki Rádió], 1966. november 29.

1968 közepén még csak azt mérlegelte, milyen következményekkel járt a nemzeti alapú szerveződéseknek a decentralizáció jelszavával való felszámolása.

„Az úgynevezett »kulturális autonómia« rossz hangzású szó, nyilvánvaló problematikusságát nemcsak a Vajdaság kulturális életét irányító politikusaink érzékelik, hanem mindenki, akinek szívügye a kulturális élet fellendítése, alakulása. Azok a formák, amelyek az ötvenes években még uralták az életnek ezt a területét, alkalmatlanoknak bizonyultak, mert a fellendülésnek inkább gátlói, mintsem elősegítői voltak. Kulturális életünkben és kultúrpolitikánkban ekkor hallhattunk először az integráció gondolatáról beszélni, ekkor kezdtük a területiség elvét is érvényesíteni – a decentralizáció általános irányvonalának szellemében és hatása alatt. Az ún. »kulturális autonómia« végórát élte. A közös igazgatású, területi iskolahálózat kiépülése, a nemzetiségi kulturális egyesületek fúziói, a nemzetiségi kultúratanácsok feloszlása s az a gondolat, hogy az egységes, nemzetiségre való tekintet nélküli kultúr-munka és kultúrélet a perspektivikus – ez jellemezte ezt az időszakot, amelyben a klasszikus formák válsága (az ötvenes évek elején megfigyelt fellendülés után) már kétségtelen volt. Ma már azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy azok az új szervezeti elképzelések, amelyek az ötvenes évek második felében érvényre jutottak, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket: az integrálódott kultúregyesületi munka lassan elsorvadt, elhalt, a fellendülés helyett a kulturális élet igényéről való fokozatos lemondás folyamata zajlott le, a kultúr-munkások elkedvetlenedtek, visszavonultak; szinte kapóra jött a televízió térhódítása a maga fővárosi szintű produkciójával, pótolva és helyettesítve az öntevékeny kultúr-munka formáit falun és városban. Viszont elgondolkodtató az a tény, hogy elsősorban a nem integrált kulturális tevékenység élte túl az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején bekövetkezett krízist, míg az integrációt végrehajtott elnémultak; az ilyen kultúregyesületek megszűntek dolgozni”⁵⁵

⁵⁵ Bori Imre: Integráció és autonómia (I.). *Magyar Szó*, 1968. július 28.

Akkor mindezt azzal magyarázta, hogy „Valóban termékenyítő és perspektivikus integrációra, a jelek szerint, még nem értünk meg.”⁵⁶ És erről a pontról mindössze fél év alatt eljutott az önálló jugoszláviai magyar nemzet létrejötte lehetőségeinek mérlegeléséig és annak kimondásáig, hogy „felismertük, vagy sugallatait érezzük, azt a nagy jelentőségű folyamatot, amelyet egyelőre bátortalanul a jugoszláviai magyarság nemzetté válása folyamatának nevezhetünk, függetlenül attól, hogy politikai gyakorlatunk és hétköznapjaink tudnak-e róla vagy sem.”⁵⁷

E folyamatok és törekvések előzményeit az első világháború utáni években találta meg, amikor Szenteleky Kornél a *Napló*ban reflektált *Magyar gyarmatok*⁵⁸ címmel Barta Lajos azonos című, a *Nyugat*ban megjelent írására.⁵⁹ Bori Imre szerint

„Barta Lajos, aki ismerte a csehszlovákiai magyarság helyzetét, első pillanatra meghökkentő felfedezéseket kínál, hiszen nem kevesebbet, mint azt állítja, hogy »a magyarságnak most már vannak gyarmatai is«, méghozzá azért, mert »Magyarország a róla leválasztott magyarságokkal nincs hatalmi viszonylatban, de megvan az odamenő kizárólagos könyvexportja«, azaz: »Magyarország csak exportál, a leválasztott magyarságok csak importálnak könyvet« [...] cikke végén azonban egészen egyértelműen hirdette meg: »Mert bizonyos: a magyar népdaraboknak azért mégis önmagukon belül kell magukat szellemileg megoldaniok!«, azaz meg kell tenniük azt az utat »alulról fölfelé«, amit a nemzetté válás során általában a népek megtettek szerte Európában, kialakítva szellemi intézményeit azokkal a megállókkal, »a fölfelé vivő út egy-egy nász helyével« – mondja Barta, amelyeken a »pénz összeházasodhat a Szellemmel«. S ha szinte máig sem vonta le senki Barta Lajos után a »nemzetté válás« szükségességének a konzekvenciáit, a cikk részlet-eredményei is elég tápot kínáltak az elmélkedéshez és a kérdések gyakorlati szempontú vizsgálatához. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyarság kisebbségi státusa

■

⁵⁶ Bori Imre: Integráció és autonómia (I). *Magyar Szó*, 1968. július 28.

⁵⁷ Bori Imre: A kritikáról nálunk – tézisszerűen. *Új Symposion*, 44. sz. 4–5.

⁵⁸ Szenteleky Kornél: *Magyar gyarmatok. Napló*, 1927. augusztus 28.

⁵⁹ Barta Lajos: *Magyar gyarmatok. Nyugat*, 1927. augusztus 16.

fel sem engedte vetni a »nemzetté válás« problematikáját, de a szellemiség intézményesítésének kérdése is elég gondot jelentett, s Barta igazságaira így is fel kellett figyelni. Nem véletlen, hogy irodalmunkban Szenteleky Kornél reagál erre a Barta-cikkre, ugyancsak *Magyar gyarmatok* cím alatt: »A magyarságnak eddig még sohasem voltak kisebbségi sorsban élő testvérei s talán ez az oka annak, hogy Magyarország annyi közönnyel, ügyetlenséggel és meg nem értéssel szemléli a magyar kisebbségek kulturális akarásait és elcsuklásait. Ma még mindig egy-két irredenta jelszó, néhány hiú, kótyagos, ostoba ábránd jelenti a törődést, a felfigyelést, az együttérzést a határontúliakkal [...] minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva és ebben az életre kelésben nincs karonfogó szülője, segítőtársa vagy gyámolítója, csak önmaga.«⁶⁰

Bori tehát örömmel fedezte fel, hogy hasonló irányú gondolkodás tapasztalható az ugyancsak többnemzetiségű Csehszlovákiában is, ahol Kardos István feltette a kérdéseket:

„1. Miben rejlik a csehszlovákiai magyar nemzetiség szociológiai megismerésének a lényege? 7. Melyek a csehszlovákiai magyar nemzetiség sajátos etnikai jegyei?»⁶¹

Bori szerint

„Nyilván elsőrendűen fontos »a magyarság szociális jegyeinek vizsgálata állami relációkban«; hogy »milyen fokú a magyar nemzetiség mi-tudata, s az, hogy különböző konfliktus-szituációkban miben nyilvánul meg a nemzeti együvértartozás tudata«; hogy »melyik szociális csoport a magyar nemzeti tudat fő hordozója«; hogy »milyen jellegű személyi vagy csoport-érdekekhez kapcsolódik a manifesztált nemzeti tudat«; hogy »melyik szociális csoport van leginkább kitéve az asszimilációnak« és »hogyan viselkednek az egyes nemzeti tudati elemek az asszimiláció folyamatában«, vagy hogy »milyen fokú és milyen irányú a magyarság különböző rétegeinek

⁶⁰ Bori Imre: Prolegomena egy vajdasági irodalomtörténethez. *Híd*, 1968. 6. 643–669.

⁶¹ Kardos István: A csehszlovákiai magyar társadalom a szociológia tükrében. *Irodalmi Szemle*, 1969. 1.

reprezentációs igénye az állam társadalmi-politikai és gazdasági életében«. [...] Viszont legsajátosabb etnikai jegyként a kettős nemzeti mi-tudatot emlegeti: »Kettős nemzeti mi-tudat él bennünk. Nyelvünk, történelmi múltunk, nemzeti kulturális hagyományaink – stb. – az egységes magyar nemzethez kapcsolnak bennünket. Ugyanakkor hazai viszonyaink, kulturális, gazdasági, politikai problémáink – stb. – a hazai magyar nemzeti tudatot táplálják...« Végezetül érdekes, amit a »hazatudat« kapcsán mond, amely szerinte »Dél-Szlovákia és vegyes lakta területeire szűkül«, mondván, hogy »ezt tapasztalhattuk az elmúlt hónapok elkeseredett vitáiban is: nem az egész államra hivatkoztunk, de annál inkább a földre, ahol apáink és nagyapáink születtek, tehát a Csallóközre, Mátyusföldre, az Ipoly mentére, Gömörre, a Bodroghözre«⁶²

Bori mindehhez hozzáfűzte: mind jobban szükségét érezzük létünk egy ilyen irányú felmérésének is. Az 1969-ben megalakult Hungarológiai Intézet azonban az ilyen vizsgálatokra sem adott lehetőséget, a „kemény” társadalomtudományok kutatása kimaradt a feladatköréből, mint ahogy a nemzetiségi vertikális szerveződés tilalma is fennmaradt, mi több, egyre inkább beborult az ég a nemzetiségi kezdeményezések felett. Jugoszlávia belpolitikai folyamatai úgy alakultak, hogy a vajdasági magyar közösség autonomitásának kérdései, és az azokkal kapcsolatos dilemmák is hosszú időre tárgyaltalanok maradtak.⁶³

A töréspontok

A nemzetépítésbe belehevült Bori Imre mindenképpen érezte, hogy véget ért egy korszak, de – mint általában – akkor is nehezen törődött bele a vereségbe. Végel Lászlónak adott interjújában egyrészt felrótta az „írástudóknak” a múltbéli passzivitást, másrészt rámutatott a veszélyforrásokra.

„Kultúránk intézményesedésének örülnünk kell, mert a kultúra elképzelhetetlen intézmények nélkül, hiszen tudjuk, az

⁶² Bori Imre: Egy szociológiai esszé margójára. *Magyar Szó*, 1969. február 23.

⁶³ Erről bővebben lásd Vékás János: Nemzet születik? Vita a jugoszláviai magyarság nemzetiségválásáról. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta, 2012, VMMI, 349–361.

intézmények a szellem és a pénz nászágyai. Viszont [...] az institucionalizáció öncél képviseletét is jelentheti. Az igazi veszélyt azonban nem az intézmények létében látom, hanem a kulturális közélet hiányában. A kulturális közélet ugyanis az a közeg, amely az intézményesedés merevedő kereteit szüntelenül mossa, s magában egyesíti a különböző intézményeknek az eredményeit, majd új problémaként állítja az intézmények elé. [...] Fontos és alighanem a leggyakorlatibb kérdés éppen az »írástudók« és a jugoszláviai magyarság viszonyának a problémája. [...] Tapasztalhattuk az elmúlt években, hogy még azok is, akik »írástudóknak« vallják magukat, mennyire közömbösek, amikor nagy jelentőségű közös dolgainkról van szó. Vitáztunk a magyar nyelvű egyetemi oktatásról, heveskedtünk Újvidék általános és középiskolai helyzetével kapcsolatban, ám láthattuk, alig volt ott valaki »írástudóink« közül. Szó volt az újvidéki színházról – ismét az ott nem létük volt a feltűnő és az elgondolkodtató. Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy nem létezik az írástudók intenzív együttgondolkodása közösségünkkel, vagy pedig arra, hogy ezeket a kérdéseket nem tartják fontosaknak, őket személy szerint is érintőknek, illetve hogy »semmit sem tehetünk«, tehát fölösleges is a nyílt közgondolkodás. Lehetséges azonban a szellem gyakorlati provincializmusának kérdését is felvetnünk, amely egyfelől abból a kisebbségi tudatból táplálkozik, hogy a jugoszláviai magyarság nem lehet cselekvő részese sorsának, másfelől abból a hitből, hogy elégséges a naiv vallomástevés a »közösség mellett«, s ezzel az írástudó megtette a magáét. Azaz: a már emlegetett három tényező közül valamelyik nem aktivizálódott. Abban a képletben ugyanis, hogy »jugoszláviai magyar értelmiségi«, a magatartásforma teljessége adva van. Ám egészen a közelmúltig nagyon kevés olyan lehetőségünk volt, hogy ez a magatartásforma érvényesülhessen, így a »közösség és alkotói sorsának egysége« vonatkozásában a múltból szinte nincs is tapasztalatunk. [...] Új minőségről van szó ugyanis, s ehhez több gyakorlati tapasztalatra van szükségünk – a múlt annyi negatív példája ellenében.»⁶⁴

⁶⁴ Végel László: Az írástudók felelőssége. Interjú Bori Imrével. *Magyar Szó*, 1971. december 11.

Mindemellett Bori Imréről igazán nem mondható el, hogy nem jó korban született. Sem előbb, sem később nem lettek volna meg számára azok a feltételek, amelyek közepette maga a megoldandó feladat provokálja ki a teljesítményt. Erről ő maga is nyilatkozott.

„Az avantgarde felfedezése, olvasása, tanulmányozása az 1960-as években valóságos szellemi szükségletekből következett, nem pedig megnevezhető egyesek elhatározásából származott. Akik az avantgarde jelenségeivel foglalkoztak, lényegében »korparancsnak« engedelmeskedtek, egy igényt elégítettek ki, tehát a korszellem adta a kezekbe az avantgarde szövegeket, nem pedig egyesek diktátumaként vált hangossá az irodalmi berek az avantgarde alkotók nevéből. Ilyen módon adta fel a leckét a kor a jugoszláviai magyar irodalom története összefoglalásával kapcsolatban is. Egy összefoglalást meg kellett írni, de már hogy ki is írja majd meg, azt a kor a véletlenre bízta.”⁶⁵

A „korparancs” viszont az 1970-es évek elején megváltozott. Majd húsz évvel később erről a fordulóponttól Bori így beszélt:

„Harcos időkre mindig jó érzéssel lehet emlékezni, hiszen akkor megtettük és magam is megtettem mindent, amit gondolatilag szükségesnek tudtunk. De nem szívesen emlékszem az erre következő időkre, amikor iskolareformok a nemzetiségi oktatás rendszerét kérdéssé tették, és nekünk nem volt erőnk és módunk, hogy a vitákban olyan álláspontokat képviseljünk, amelyek a nemzetiségi oktatás addig működő vívmányait megőrizhették volna, illetve hogy az új intézkedések a nemzetiségi nyelveken folyó oktatás javára válhattak volna.”⁶⁶

A politikai életben az 1960-as és 1970-es évek közötti átmenetnek három alapvető töréspontja volt. Egyrészt: a demokratizálást, vagy legalábbis decentralizálást szorgalmazók követeléseiket politikailag elsősorban az 1966. július 1-jei brioni plénumra hi-

■
⁶⁵ Szemponc [Újvidéki Rádió], 1981. május 19.

⁶⁶ Bálint Sándor: Vajdasági ég alatt. Irodalmunk nem monokultúrájú irodalom, mert mindazokkal a szellemi javakkal is él, amelyek a délszláv népek irodalmában termelődnek napról napra. Interjú a hatvanéves dr. Bori Imre akadémikussal, egyetemi rendes tanárral. *Magyar Szó*, 1989. december 30. 15.; 17.

vatkozva igyekeztek alátámasztani, amely során, mint ismeretes, az Állambiztonsági Igazgatóság vezetőit nemcsak általában az állampolgári jogok megsértésével vádolták, hanem a kisebbségek, elsősorban az albánok elnyomásával is. Akkoriban minden kisebbségi igénybejelentés megfogalmazója odabiggyesztette a brioni plénumra való hivatkozást, mint a Tito iránti lojalitási megnyilatkozását, persze utalva arra is, hogy most már „új idők járnak”. A brioni plénum viszont a társadalmi modellek – elsősorban az Edvard Kardelj által képviselt fejlettebb, nyugatibb, föderalista irányultságú és az Aleksandar Ranković képviselte fejletlenebb, keletibb, unitarista kötődésű – közötti küzdelmekről szólt, és ennek keretében csak nagyon áttételesen, inkább a harcba bevonható eszközként érintette a kisebbségi kérdést. Másrészt: 1968 decemberében a Jugoszláv Képviselőház elfogadta az 1963. évi alkotmány VII–XIX. számú módosításait, amelyek Vajdaság és Kosovo tartományt a föderáció konstitutív elemeiként határozták meg. Nem kaptak tehát köztársasági státust, ahogy azt Kosovo vezetősége követelte, de jogkörükről többé Szerbia nem dönthetett önállóan, noha e köztársaság részét képezték. Ez az alkotmányjogi változás nyitotta meg az utat a Vajdaság intézményi önállósulásának folyamatai számára, és – miután a tartományok nagyobb önállósága melletti mind jogi, mind politikai érvelésben a területek nemzetiségi összetétele jelentős érvként szerepelt – ennek keretében a nemzetiségi igények kiterjesztése számára is. A tartomány új alkotmányjogi helyzetéért küzdő vajdasági politikusok akkoriban mintha összekacsintottak volna a kisebbségi elitekkel. Vagy csak egyszerűen a hatalmi eresztékek fellazulása miatt néztek el nekik többet, mint amennyit korábban toleráltak? A kérdés megválaszolása alaposabb elemzést követel. Tény viszont, hogy miután a tartományi politikai elit megszilárdította pozícióját, ismét radikálisan visszaszorított mindenfajta „nemzeti alapú” vertikális szerveződést. Nem csekély mértékben azért is, mert a tartományok Szerbián belüli kétértelmű helyzete magában hordta a tartós konfliktushelyzetet, amelyben a tartományok Belgrádot nagyszerb nacionalizmussal, az viszont a tartományokat szeparatizmussal vádolta. Alapvetően azonban a tartományban is az az igazság érvényesült, hogy a lovas addig símogatja a lovat, amíg fel nem nyergeli, da ha már biztosan érzi magát a nyeregben, akkor a korbácsot veszi kézbe. Harmadrészt: a retrográd fordulatra 1972 szeptemberében a JKSZ Elnökségének Végrehaj-

tó Irodája is ráütötte a hivatalos pecsétet, amikor a pártpolitika megvalósulásának elemzése során úgy határozott, hogy Tito és a Végrehajtó Iroda levéllel fordul a Kommunista Szövetség minden szervezetéhez és tagjához „a társadalmi visszasságok leküzdése érdekében”. A pártlevél minden alapszervezetben megvitatásra került és alapvető célja az „eszmei-politikai differenciáció” volt. A Szerbián belüli hidegháborús viszonyok a szellemi alkotómunka terén a „hidegpróba” éveinek bizonyultak, miközben az egész ország mind gyorsabb ütemben haladt a válság felé.

Érdekes megfigyelni, hogyan azonosította Bori Imre az irodalomban ezeket a töréspontokat. Két műalkotás, két vers kapcsán mondta ki explicit módon, hogy korszakhatárt megjelölő, jelképes vagy sorsversről van szó. Az egyik Domonkos István *Kormányeltörésben*,⁶⁷ a másik Fehér Kálmán *Kantáta a szabadságról*⁶⁸ című verse volt.

„Arra a kérdésre felelve, hogy valójában hol is kezdődik egy irodalom érettségének a szakasza, valószínűleg nemcsak az értékteremtő erejét kell szemünkre vennünk, hanem azt is vizsgálnunk kell, hogy meg tudja-e ragadni az önnön létét az értéknek egy egészen magas fokán; ki tudja-e fejezni egyetemes érvénnyel létezése egy olyan adott pillanatát, amelynek megvannak térben és időben a dimenziói. [...] Domonkos István az emigráció egyetemességének a helyzetét ragadta meg, nagy erudícióval és nagyon nagy poétikai indulattal – egyúttal átértelmezve a »lét dadog« József Attila-i gondolatot is, s látta meg ebben az emigráns helyzetben a jugoszláviai magyarság létezésének kifejezési lehetőségét – összeforrtan a maga privát létének a problémáival. Irány nélkül, cél nélkül szüntelenül úton az üzetés különböző stádiumaiban partok és vezérlő csillagok nélkül honját sehol sem lelve, valóban »kormányeltörésben« láttatja ez a vers sorsunkat, egészen a végső határokon nyelvi és létezési síkokon, hiszen lekoptak a ragok, jelek, képzők szavainkról, úgy beszélünk, ahogy idegenek törnek nyelvünket és úgy élünk, ahogy a szelek kénye-kedve diktálja. S nemcsak akkor, amikor átlépjük az ország határait, hanem

■

⁶⁷ Domonkos István: *Kormányeltörésben*. *Új Symposion*, 73. sz.

⁶⁸ Fehér Kálmán: *Kantáta a szabadságról*. *Híd*, 1981. 7–8.

itthon is, az életnek ebben a kis körében, ami még mindig a miénk.

Egyfelől tehát így énekel:

*én lenni
én nem tudni magyar
élni külföld élet
pénz nyelv zászló
himnusz bélyeg
elnökök, vezérek
előkotorni megfelelő
ott ahova érek
mi meghalni mindnyájan
úgyis téves csatatéren
koponyánkból a habverő
Nyele kiáll*

Másfelől viszont a hazai nem-élet kis képeit villantja fel:

*tata leesni bicikli
mentő elvinni
lenni piac szerda
pap jönni szedni adó
mosni ing, gatyá
kapálni sír
nem merni lehunyni szem
hallani egér kapar*

A devalválódás verse is tehát a *Kormányeltörésben* [...]”⁶⁹

A másik vers, amelyet Bori a kivételesség jelzőivel illetett, Fehér Kálmán *Kantáta a szabadságról* című verse volt. Nehéz megállapítani, van-e ironia abban az értetlenkedésben, ahogy írása elején azt firtatja, miért nem részesült még kellő elismerésben Fehér Kálmán műve:

⁶⁹ Szempont [Újvidéki Rádió], 1971. július 6.

„Szokás, hogy méltatás csak könyvről szólhat mintha a könyv lenne csupán olvasási-írási szokásaink valamiféle alapegysége. [...] Mi mással lehet magyarázni, hogy például Fehér Kálmánnak *Kantáta a szabadságról* című nagy verse még a *Híd* nyári, július-augusztusi kettős számában megjelent, mindeddig azonban figyelmet felhívó, a költemény értékeire mutató írással nem találkoztunk, holott az utóbbi évek legjelentősebb költői alkotásáról van szó. Nem csak műfajából következően polifónikus ez a költemény. Azzá teszi mondanivalója is, nem különben a költői szemlélet emelkedettsége, nézőpontjával egyetemben. [...] És a rímek erőteljes jelenlétével született sorokban gyönyörködhetünk a következő három sorban:

*Idomított vipera,
Divide et impera!
Osztrák–Magyar Monarchia...*

Így vonulnak el ebben a lírai panorámában a vajdasági történelem emberellenes szakaszai, hogy azután immár valóban „történelmi” eseményei következzenek, azok, amelyek közvetlenül a mához vezetik a figyelmet. Felemlegeti a költő a katori tengerészlázadást, leírja Csáki Lajos és Žarko Zrenjanin nevét, felcsendül a partizándal ritmusa és megszólalnak kifejezésbeli fordulatai. A kantáta utolsó sora a »Žagorjei Sasmadárról« beszél, Titóról, s az ő neve foglalja össze azt az eszmeiséget is, amely a vers történelemszemléletének mintegy az alapját képezi, megjelölve a nézőpontot, ahonnan a múltba tekint. A *Kantáta a szabadságról* Tito elnök halálának első évfordulójára íródott. A legnemesebb értelemben vett alkalmi költemény tehát, de benne nem alkalomszülte érzések és eszmék fogalmazódtak meg. A költő szintézist teremtett, nézzük akár versét, akár eszméjét. Hirdeti, hogy a múlt valójában csak Tito korszakában vált beláthatóvá, s csak innen nézve látszanak valós arányai és jellegzetességei.⁷⁰

⁷⁰ Szempont [Újvidéki Rádió], 1981. október 27.

A hidegpróba ideje

Utólag visszatekintve a társadalmi folyamatokra, valóban Domonkos István és Fehér Kálmán műve volt az a két vers, amelyek születésének időpontja behatárolta „a hidegpróba idejének” nevezett 1972 és 1982 közötti időszakot.

A szellemi élet beszűkülésének jelei Bori Imre munkásságában is megmutatkoztak, inkább az elért eredmények konzerválására törekszik. A fejleményeket jó szívvel dicsérni nem tudja ugyan, de annyi optimizmusra telik tőle, hogy kijelenti, „nincs ok aggodalomra”. Ugyanakkor a magáénak érzi az egész szellemi kreációt (igen nagy mértékben teljesen jogosan), s bár látja a válságjeleket, mind ingerültebben védi az általa megkonstruált világot. A „pártlevél”⁷¹ utáni „lecsendesedésnek” az előjelére utalt már egy 1972 májusi jegyzetében, amikor Podolszki József verse kapcsán írta:

„Költészetünk jelenségeit, apróbb-nagyobb »tekonikus« rezdüléseit jegyezgetve az a benyomása támadhat az olvasónak, hogy a készülődésnek egy szakaszát éljük: látszólag csendesek költészetünk vizei, »nem történik semmi« benne, hacsak nem nevezzük történésnek azokat a jeleket, amelyeknek láttán sokan hajlamosak válságot kiáltani nyomban vagy formalizmusra gyanakodni, mondván, hogy líránk tartalmait veszítve mindinkább formai inercióknak engedelmessé válik, üres vershüvelyekkel játszik. Valójában, jegyzeteink egyikében-másikában éppen erre szerettünk volna rámutatni, nem válságról, hanem új utakra való indulás előtti készülődésekről van szó.”⁷²

A Podolszki Józseftől, a *Képes Ifjúság* 1972. május 10-ei számából idézett versonak:

*A szél pedig csak fúj csak jár
ablakból ablakomba.*

⁷¹ A JK SZ Elnökének és a JK SZ Elnöksége Végrehajtó Irodájának 1972. szeptember 29-én keltezett, a párt szervezeteihez és tagjaihoz eljuttatott, majd a sajtóban is közzétett levele, amely országszerte számos politikai leszámolás ürügyéül szolgált.

⁷² Bori Imre: Az olvasó jegyzetei. *Magyar Szó*, 1972. május 13. 14.

Majd évi összefoglalójában újra és egyértelműen megfogalmazta:

„Irodalmunk az elmúlt esztendőben csendesebb periódusába érkezett. Kevésbé hangos, mint volt pár esztendővel ezelőtt, de megszólalásaiban mintha érezhetőbb lenne az érettség: az írók elsősorban művükre figyeltek, hangjuk higgadtabb, szemléletük kiegyensúlyozottabb, a szélsőségek helyett a belső harmónia lehetőségeit felcsillantó, majdnem minden megnyilatkozásuk. Folyóirataink is ezt a megváltozott írói és szerkesztői viszonyulást tükrözik. Kevesebb hangos írást olvashattunk, de annál több kiegyensúlyozott, rangos művet, mintha az írók azt vallanák: helyettük végre beszéljenek a művek.”⁷³

És a Magyar Tanszék vezetőjeként egy évvel később is így nyilatkozott:

„Csendes munkáról referálhatok”.⁷⁴

A vezeklés

A lecsendesedésnek megvolt az oka. A Tito-levél után, az anarcho-liberalizmus elleni jegyében, minden pártalapszervezetben, de különösen a művelődési intézményekben, lezajlott a differenciáció. Ekkor már nem vitték a Goli otok internálótáborába az elhajlókat, de azért 1971-ben betiltották az *Új Symposion* 76. és 77. számát, a szerzőket és Tolnai Ottó felelős szerkesztőt pedig elítélték. Várady Tibor, aki annak idején jogászként az *Új Symposiont* képviselte a perben, visszaemlékezésében feljegyezte:

„Bori Imre mondta az egyik *Symposion*-tárgyalás szünetében, hogy őrizzem meg az iratokat, »mert ebből történelem lesz«. Akkoriban nem tudtuk még, merre fog kanyarodni a történelem. Mindenesetre eltettem a papírokat. Amúgy is ezt tettem volna.”⁷⁵

■

⁷³ Bori Imre: Mérleg. *Magyar Szó*, 1973. január 8. 11.

⁷⁴ Bori Imre: Csendes munkáról referálhatok. *Magyar Szó*, 1974. január 6. 9.

⁷⁵ Várady Tibor: Rózsától Rózsáig. *Híd*, 2011. 11. 25–47.

Borinak igaza lett. De erre még nagyon sokat kellett várni. Ezt csakhamar ő is belátta. Az 1975. évi köztársaságnapi ünnep előestéjén irodalmunk harminc esztendejét összegezve egyértelműen hitet tesz lojalitásáról.

„Most, amikor ünnepelve visszapillantunk irodalmunk harminc esztendő útjára, eredményeink, mai kilombosodott, sokhúrú és hangzású »szépírásunk« és tanulmányirodalmunk láttán, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy irodalmunk élete mennyire összeforrt hazánk társadalmi-történelmi alakulásának szakaszaival, s hogy mennyire együtt haladt az újjáépítéssel és az élet normalizálódásának a történetével. [...] A felszabadulással nemcsak társadalmi körülményeink változtak meg gyökeresen, hanem az eszmeiek is, hogy hazánk nemzeti politikája tette lehetővé irodalmunk irodalomná szerveződését, végérvényesen kiiktatva például tudatunkból a »kisebbségi író« fogalmát – a népek és nemzetiségek testvériségével fonva össze az írott szó testvériségét is.”⁷⁶

Hasonló hangnemben íródott két évvel későbbi ünnepi cikke is.

„Egy hónappal ezelőtt jelent meg a *Híd* októberi számában *El nem taposható csillagok* cím alatt forradalmi költészetünk antológiája Ács Károly válogatásában. Jelentős vállalkozásról van szó, Tito jubileumi évében tárja elénk a szerkesztő és válogató az 1937 és 1977 között született hazai forradalmi verseket, negyven esztendő termését. Egy régóta időszerű vállalkozás realizálódott tehát Ács Károly munkája nyomán, hiszen a forradalmi gondolat örök időszerűségének mágneses terében mindig időszerű felmérni a megtett utat az érzelmi-költői területein is. Annál meglepőbb, hogy alig tudunk e kötetnyi vers megjelenésének sajtóvisszhangjáról, holott méltatni, ünnepelni kellene, mert éppen ezek, s a velük rokon, de a gyűjteménybe fel nem vett versek dokumentálják igen beszédes módon, hogy hazai magyar költészetünk az események sodrában létezett és alakult az elmúlt negyven esztendőben, minden időben született vers, amely a költői szó hitével hirdette a forradalmas ember küzdelmének nagyságát, győzelmének szépségét.”⁷⁷

⁷⁶ Szempont [Újvidéki Rádió], 1975. november 25.

⁷⁷ Szempont [Újvidéki Rádió], 1977. november 29.

A konzervatív fordulat

Az 1980-as évek elején még „erőltetett optimizmussal” tekint a jövőbe:

„Most lehet felmérni, oda jutottunk-e, ahova tíz esztendővel ezelőtt elindultunk, vagy pedig a gyorsan változó körülmények eltérítettek bennünket, késlekedtünk-e, vargabetűket tettünk-e ahelyett hogy nyílegyenesen haladtunk volna. [...] lehet-e másként gondolkodni korunkról, mint óvatos és megfontolt pesszimizmussal? [...] Nem reménytelen vállalkozás-e a magunk dolgai felé fordulni, számadást készíteni, [...] hogy a vers vagy a próza minősíti-e jobban egy irodalom karakterét, vagy hogy miért nem volt az 1980-as esztendőben izgalmat keltő, *meggyőző* könyv, több jó mű ellenére sem. Mert e sorok íróját például szokásos év végi töprengései során ennek kérdése foglalkoztatta. [...] Fájjon-e hát fejünk, hogy az 1980-as esztendő irodalmi szempontból tipikusan átlagos jellegű volt a jugoszláviai magyar irodalomban is? Okunk nincs aggodalomra, ha nem egy esztendőben, hanem egy évtizedben gondolkodunk, mert nem is egyszer volt már úgy, hogy amit az egyik esztendőben veszíteni véltünk, a másik bőségesen pótolta.”⁷⁸

Nem tudott sokkal több jót mondani az 1981. év összegezősekor sem.

„Említsük első helyen irodalmunk meddőségének a benyomását tehát. Feltűnőnek tartjuk ezt, főképpen, mert irodalmi életünk, az írói alkotókedv egy évtizeden át elkényeztetett bennünket. Nem volt év, hogy elégedetlenségünknek kellett volna hangot adni, mindig voltak művek, amelyeknek árnyékában a kevésbé sikeres alkotások mintegy eltűntek a szem elől, nem rájuk, hanem az értékes művekre kellett figyelniük. Minden évben történt valami jelentős, akadt beszédtema, s kínálkozott ok lelkesedni is íróért, alkotásért, volt szurkolásra ösztönző jelenség. Az 1981-es termésünk javának örülhetünk ugyan, de ha éppen ezek a művek esetleg nem jelennek meg, hiányérzetünknek sem

■

⁷⁸ Szempont [Újvidéki Rádió], 1980. december 30.

kellett volna hangot adnunk. Pedig jónevű írók műveiről van szó, és ezek a művek sem gyöngék tulajdonképpen, csak éppen a belső tűz melege nem sugárzik belőlük.”⁷⁹

Életerzését, világlátását ekkortájt nem is a jugoszláviai magyar alkotások révén szerzett élménye alapján fejezte ki a legszemléletesebben, amikor konstatálta, hogy az ember eltűnt a versből.

„A *Politika* című napilapban találtunk Borislav Radović *Fal* című költeményére [...] az ötvenes évek második felében felépő költő, aki végigélte és végigcsinálta a költészet elmúlt évtizedeinek igen sok termékenyítő és meddő kalandját, most az időmértéket kívánta meg, a vers fegyelmét [...] S amit Radović el akar mondani, az is tünetértékű. [...] az ember eltűnt a versből. Csendéletet látunk, amely azonban a tárgyi világ egy nagyon is sajátos felfogásáról árulkodik: az emberre egyszerűen nincs szükség, funkcióját átvette a repkény, a fal, a napfény. Szóra sem érdemesítettük volna ezt a különben érdekes verset, ha ugyanakkor a zágrábi *Danas* című hetilapnak ugyancsak ünnepi számában nem találunk egy képzőművészeti kritikát Zvonimir Mihanović fiatal művész nemrégiben megnyílt zágrábi tárlatáról, amelyen dalmáciai tájképeit állította ki. A szövegből megtudtuk, hogy szenzáció erejével hatott a tavaszi idényben ez a kiállítás, az emberek sorban álltak, hogy bejuthassanak a kiállításra. [...] Zvonimir Mihanović képeiről már nem csupán az ember tűnt el, s maradt meg a tenger, a csónakok, a házak, a reggel és az alkonyat, hanem eltűnt az egész XX. század is.”⁸⁰

Mentegeti azt, amit menthetőnek vél, elnéző a látszatirodalommal, látszatzselekvéssel szemben, néha nosztalgikusan felismeri az egykori élet pusztulásának jeleit. Az önkritika, a lecsendesülés, a lojalitás kinyilvánításai után Bori Imre fokozatosan összenőtt korával. Jól tükrözi ezt az az interjú, amelyet a *Híd* fő- és felelős szerkesztőjévé való kinevezése után adott. Amikor a riporter azt kérdezte tőle, milyen lehetőségeket lát maga előtt, így fogalmazott:

⁷⁹ Szempont [Újvidéki Rádió], 1982. január 5.

⁸⁰ Szempont [Újvidéki Rádió], 1982. május 11.

„Másképpen viszonyul feladataihoz a húszéves és lelkes, célok lázában égő fiatalember, aki nagy tervekkel hál, s csalódik, méghozzá nagyot, ha nem sikerül elképzeléseit megvalósítania, s másként gondolkodik munkájáról az ember immár az ötvenedik évén túl, amikor már megtanult határt szabni vágyai és lehetőségei között, minthogy az utóbbiak természetszerűen amúgy is korlátozottabbak. Ami pedig a »vágyakat« illeti, azok kimerülnek abban, amit irodalmunk, s így az irodalom szolgálatának lehet nevezni. [...] Mindenképpen a kontinuitás híve vagyok, amikor a *Híd* színvonala és modernsége a kérdés. [...] Az adott irodalmi jelenségekben kell ráismernem arra, ami aztán megrendelésre és közlésre érdemesnek látszik. Ebből a szempontból, ha jól meggondolom, a szerkesztői munka annak a szobrásznak a munkájához hasonlatos, aki a kőben és a fában felismeri, felfedezi a szoborformát, és nem tesz mást, mint azt kibontja, engedi megmutatkozni. S nézzük ilyen módon a szerkesztői tevékenységet, és akkor az olyan fogalmak is, mint amilyenek a »továbbfejleszteni« és »megváltoztatni«, feleslegessé válnak!”⁸¹

A végjáték

Érzi a csődöt, a kiürülést, az elembertelenedést. A 70-es években már jelezte ennek tüneteit a vajdasági magyar irodalomban is, még keresve ugyan a felmentést, illetve bizonygatva – nyilván már önmaga számára is –, hogy nincs minden veszve. Tito halála után a regresszió még erőteljesebb lett. A keményedő represszió közepette a „népek és nemzetiségek” jugoszláv Laokoón-csoportja nem tudott sem szétválni, sem összenőni, csak a kollektív frusztráció erősödött.

Mindezt Bori érezte, ami szövegeiben tükröződik is. A mélyben, a katakombákban azonban ekkor már a jövő is erjedt. De amikor végül ennek a jelei is eljutottak hozzá, vagy tévesen, vagy ellenségesen értelmezte őket. Legjobban mutatja ezt az 1978-ban a Sinkó-díjjal kitüntetett Sziveri Jánoshoz való viszonya, aki a díjat nem vehette át az addigi hagyomány szerint az

⁸¹ Bálint Sándor: Irodalmunk szolgálatában. Interjú dr. Bori Imrével, a *Híd* irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat fő- és felelős szerkesztőjével. *Magyar Szó*, 1984. szeptember 23. 13.

egyetemen, mert Bori kitiltotta a tanszékről a rendezvényt, sőt vissza is akarta vetetni Sziveritől a díjat, mert a *Magyar Szóban* egy alkalmi interjúban kedvezőtlenül nyilatkozott a Tanszékről. De mi volt ez ahhoz képest, hogy egykoron egy általa nem kegyelt költő kötetét letette dolgozószobája küszöbére, hogy rá kelljen lépnie annak, aki hozzá be akar jutni! Vagy ahogy Méliusz Józsefet lekiabálta!⁸² Aztán egyszerre összeomlott az egész konstrukció, maga alá temette a kelet-közép-európai földindulás. Hogyan kezelte világának, a jórészt éppen általa létrehozott világnak az összezuhanását?

Az 1990-es évek háborús borzalmai közepette a régi elit tagjainak egy része erkölcsi felmentést érzett a velük szemben elhangzó vádakkal szemben. Amikor már elvbarátai közül is sokan „tűnődtek” azon, hogy az új körülmények közepette nem kellene-e valamit változtatni magatartásukon, Bori a maga indulatos modorában kinyilatkoztatta: semmit se kell megváltoztatni. Még a *Híd* fedőlapjának kávébarna színét se kell megváltoztatni. És jegyezte hétről-hétre sötét látomásait, melyek révén a saját világának szertefoszlását a világ pusztulásának víziójába helyezte bele.

„Talán alkalmatlan pillanatban van [Laták István] halálának ez az évfordulója, mert sok a megértést akadályozó tényező: legalább olyan mély az emberben és a világban mutatkozó válság, mint volt hatvan esztendővel ezelőtt, amikor *Kolduslázak* című verseskönyve 1928-ban és *Düh* című elbeszéléskötete 1929-ben megjelent. Csakhogy a mai kríziseink nem vajdások

⁸² Méliusz József írta 1987. június 10-én Herceg Jánosnak: „Hogyha a *Hid*nak írnál a Napnyugatról, újabb sérelem érhet. Bori nem adja le. Vagy 2 éve egyszerre voltunk Bpsten. B. egy népes fogadáson ordítóva nekem esett, amiért arra kértem, hogy *Tranzit kház* c. könyvemet jutassa el Bosnyáknak, de neki nem küldtem dedikáltat, és a könyvben egyébkénti érdemeit kiemelve megkockáztattam valami konkrétummal kapcsolatban egy enyhe kritikai sort is. A skandalumnak Bányai közvetlen tanúja volt. Igyekeztem B.-t csendesíteni, lehetetlen volt. Másnap az az álhír terjedt el Bpsten, hogy én vontam őt felelősségre az Illyés halála előtti illegális támadásáért napilapokban. Persze, a történetek ellenére is változatlanul becsülöm B. jelentős irodalomtörténeti, esztéta munkásságát. A skandalumnak én vagyok az oka. Hiszen emlékezni volna, B. gyűlöli a különben szelíd Bosnyákot, talán, amiért Sinkóval merészel foglalkozni. De van még Führer-komplexusos magyar író. Itt is.” [Kézirat Herceg János hagyatékában.]

jelei immár, az az eszmerend látszik megrendülni, amelynek állandóságában és jövőjében Laták István dacaiban feltétlenül hitt, s érzelmeit ahhoz igazította.”⁸³

Ugyanez a hangulat tartotta fogva következő heti jegyzetében is.

„Zavaros, ideges, megosztottságokat mutató, ellenségeskedésekkel teli időket élünk, vitában állunk a világgal és hadakozunk önmagunkkal: az Egész összetörtét Ady Endre siratta szívhez szóló jai-versekben a század első évtizedeiben, most a XX. század utolsó két évtizedében még több okunk van merengni és borongni a lét cserepeinek látványán. Ady Endre éppen nyolcvan esztendővel ezelőtt írott verse (1909 augusztusában) okkal cseng fülünkben és a versbe foglalt gondolat joggal kopogtat tehát értelmünk ajtaján is:

*Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.*

(Kocsi-út az éjszakában)

Mert az Egész élménye talán soha ennyire nem volt vágyalom, mint mostanában, soha nem volt ennyire a szürrealitásba, a valóságon túli valóságba tartozó.”⁸⁴

Majd *Olvásónaplójában* Déry Tibor akkor kiadott börtönnaplójáról ír.

„Időszerű kiadvány – gondolhatjuk, s talán joggal is, ha az 1956-os események rehabilitációjára gondolunk, holott nem érzékelhető, hogy az író neve és műve ma »közszájon« forogna [...] Az »öregség, szívbjaj, börtön hármass pesszimizmusában« kezdi írni feljegyzéseit életéről [...] »egyszerűnek, közönségesnek, átlagembernek lenni, az az elképzelhető legnagyobb

⁸³ Bori Imre: Rapszodikus sorok. Laták István halálának évfordulóján. *Magyar Szó*, 1990. január 6. 16.

⁸⁴ Bori Imre: Az olvasó jegyzete. Egy Takács Gyula-versről. *Magyar Szó*, 1990. január 13. 18.

boldogság«. Persze, ez a gondolat az elgyávult, a börtönben megviselt idegzetű ember véleménye, aki szívesen lemondana a nagyság dicsőségéről!”⁸⁵

Utána táborok és tájak felett tűnődik, Szolzsenyicint idézve:

„Igen, azt hiszem ez az a szabadság, az az egyetlen, de legdrágább szabadság, amelytől a börtön megfoszt bennünket: attól, hogy így lélegezzünk, s itt lélegezzünk. A föld semmiféle étele, semmilyen itala, de még az asszony csókja sem édesebb ennél a levegőnél, ennél a virágzásnál, nedvességgel és frissességgel átítatott levegőnél.”⁸⁶

Jászi Oszkár 1913-ban Zágrábból Ady Endrének írt levele következett:

„Ahoval az ember nyúl: csupa seb és csupa betyárság. Itt mindent megmérgeztek, megvettek és agyonpanamáztak. Itt alig van ország.”⁸⁷

Mészöly Miklósról írva, akinek „képzeletét tartósan a háború köti le”, idézi mondatát:

„Még fogolyként, negyvenötben, kisebb tömegsírt exhumáltunk Bortól északra egy völgykatlanban; bár inkább kocsonyás földet már, mint konkrét hullákat.”⁸⁸

Elpanaszolja:

„Üres szívvel, csalódottan érkeztünk haza vasárnap este Budapestről. Az ünnepinek mondott könyvhétre utaztunk fel most is, mint annyi év óta minden esztendőben. Pontosabban: amióta kiadónk, a Forum is ott szerepel a Váci utcában, majd a Vörösmarty téren. Jó érzés volt látni annak idején a Forum sátorpulja előtt az érdeklődők tolongását (igen, tolongását!), a könyveink

⁸⁵ Bori Imre: Olvasónapló (Déry Tibor feljegyzéseiről). *7 Nap*, 1990. február 23. 24.

⁸⁶ Bori Imre: Tűnődések.Táborok és tájak felett. *Magyar Szó*, 1991. március 9. 13.

⁸⁷ Bori Imre: Tűnődések egy Jászi Oszkár-levél fölött. *Magyar Szó*, 1991. április 13. 13.

⁸⁸ Bori Imre: Tények és emlékek (Mészöly Miklós). *7 Nap*, 1991. május 17. 23.

íránt megmutatkozó, kétségbevonhatatlan érdeklődést, a leplezetlen szimpátiákat [...] Ám ennyire kevés könyvünk nem volt tán még egy évben sem [...] Rideg volt a Vörösmarty tér.”⁸⁹

Eltűnődik azon, hogy „Ács Károly után nemrégiben Brasnyó István jelentette be, hogy immár nem ír több verset.”⁹⁰

Sinkó Ervinnel kapcsolatban megállapítja:

„Ma már eltűnt mindaz, ami távlatát adta Sinkó Ervin gondolkodásának és illúzióinak [...] még „szépírói teljesítményei és irodalomtörténeti elgondolásai talán a legkikezdhettelebbek.”⁹¹

Megéli, hogy visszautasítják a kéziratát. Amikor egy interjúban a riportert megkérdezi: „Az utóbbi időben nem halljuk tanulmányait az Újvidéki Rádió *Szempont* című művelődési műsorában, noha évtizedeken át rendszeres munkatársa volt. Mi ennek az oka, egyfajta kifulladás?”, akkor elmondja:

„Úgy látszik a *Szempont* szerkesztője megsokallta közreműködésemet, s az is most derült ki, harmincévi munkásságom után, hogy nem tudok »rádiósan« írni. Azt is mondta, hogy a Nagy Lászlóról szóló sorozatom már minden mértéket meghaladott, legjobb lesz, ha abbahagyom. Részemről ennek az elhallgatásnak semmilyen más, szubjektív oka nincs. Ha az embernek a tudomására hozzák, hogy nem tudja csinálni azt, amit csinál, jobb, ha abbahagyja.”⁹²

Azzal is szembesül, hogy már a nevét sem tudják rendesen leírni:

⁸⁹ Bori Imre: Tűnődések arról, hogy az ünnep sem ünnep immár. *Magyar Szó*, 1991. június 8. 13.

⁹⁰ Bori Imre: Tűnődések a költő elhallgatásának esetei fölött. *Magyar Szó*, 1991. október 5. 11.

⁹¹ Bori Imre: Tűnődés Sinkó Ervinről 1992-ben. *Magyar Szó*, 1992. március 28. 12.

⁹² P. Keczei Klára: A történelem állkapcsai között. Egy három évtizeddel ezelőtt született alkotás mai üzenete – Beszélgetés dr. Bori Imrével a *Híd* tematikai számáról. *Magyar Szó*, 1993. július 1. 13.

„Ahogy hazaérek, a *Családi Körnek* április 2-án megjelent számában azt olvasom, hogy Sinkó Ervin »külön életéről és sokrétű munkásságáról« több kollégájával egyetemben Bori István is felolvasott. Pedig hetilapunk művelődési rovatának szerkesztőjével a Sinkó-ünnepségen Bori Imreként csevegtem!”⁹³

1993 márciusában körlevelet intézett a *Híd* munkatársaihoz, mellékelve hozzá Sáfrány Imre egy fotogramját, afféle Rorschachteszt gyanánt, azt kérve: „vedd szemügyre a mű enigmatikus »üzenetét«, és vállalkozz értelmezésére.” A beérkezett válaszokat a *Híd* 1993. évi 5–6. száma közölte. Megszületett a szerkesztő által várt eredmény: az 1960-ban Párizsban a Diadalkapuról készült fotogram rémlátomásokat váltott ki a szerzőkből. Bori mintha úgy érezte volna, hogy nem tudja a saját rossz közérzetét elég szemléletesen, érzékletesen kifejezni (dokumentálni?), ezért segítségül hívta szerzőtársait. Végül már bizonyára ő maga is megunt a sok siránkozást és önsajnáltatást. Megakadt a szeme a Kolozsváron élő Balla Zsófia versén: „*Szedd össze / magad és a retyerutyád, ó, szívem. / Már elegünk van a szomorúságból, / az élettényekből és a helyzetből*”. Mint írta, „posztmodern újnépességgel próbálok barátkozni abban a hitben, hogy az apró megismerések is célhoz vezethetnek.”⁹⁴ Ekkoriban már dúlt a háború Horvátországban és Boszniában. Vajdaságban folyt a mozgósítás. Hozták haza a frontról a koporsókat. Herkócáról elüldözték a horvátokat, Bácskában, Bánátban is be-belóttek a házakba, egy-egy kézigránát bedobtak az udvarba, fusson, de legalább hallgasson, aki nem lelkesedik. Borinak igaza volt: nem az irodalomtörténész dolga a gyilkosokkal szembeszállni. Így érvelt:

„Van történelmi példánk arra (nem is egy), hogy az alkotói munka a vérzivataros időkben sem szünetel. Erasmusnak, a rotterdáminak a korát idézem emlékezetünkbe, azokat a háborús időket, amikor a török hadak feltűntek a Duna vonalán, s át is lépték azt, hogy azután Mohács mezején diadalmaskodjanak, a többi Európát pedig a vallásháborúk lángjai perzselték. Ott ült Erasmus Baselben és Frobenius oly nevezetes nyomdájában

⁹³ Bori Imre: Tűnődés nevünk írása-leírása kapcsán. *Magyar Szó*, 1992. április 11. 12.

⁹⁴ Bori Imre: Tűnődések érdeklődésünk holdfogyatkozása láttán. *Magyar Szó*, 1992. február 1.

egymás után jelentette meg az európai kultúra alapműveit: görög klasszikusokat, a Biblia megbízható és pontos szövegét, s barátja, Morus Tamás nevezete[s] Utópiáját, szelíd vitában is a neves angollal, az Ész ellenében a Balgaság példáit mutatva fel. Véletlen-e, hogy Erasmus időszerűségét a II. világháború éveiben egy Miroslav Krleža érzekelte Zágráb sötét ege alatt, Budapesten pedig egy irodalomtörténész (Trencsényi Waldapfel Imre) írja könyvét Erasmusról és magyar barátairól, azokról, akik Mohács árnyékában éltek, s mi több, még filologizáltak is! S minden bizonnyal békés hétköznapiokról álmodoztak, szép könyvekről, okos és bátor textusokról, csendes olvasói örömökről. Akárcsak mi is manapság!⁹⁵

Tovább folytatja Szenteleky Kornél életútjának tanulmányozását, mintha csak vissza akarna térni a kiindulóponthoz, hogy újragondolja a lehetséges alternatívákat. Vagy egyfajta regresz-szióként, mint ahogy a súlyos lelki megrázkódtatás után a beteg felveszi a „magzatpózt”, vagy visszatér gyerekkorába? Közben a *Híd* 1993. évi 5–6. számában leközli Gubás Jenő írását.

„A jugoszláviai magyar irodalomnak — mint minden más kelet-közép-európai irodalomnak — vannak meg nem jelentett, csak az asztalfióknak vagy esetleg egy-két megbízható jóbarátnak írt alkotásai, amelyek ismeretében irodalmunk megítélése esetleg módosulhat. De nemcsak az eddig közre nem adott művek változtathatnak a jugoszláviai magyar irodalom értékrendszerén, hanem azok a szemléleti változások is, amelyek a politikai, a társadalmi és a gazdasági átalakulások folytán e tájon az utóbbi két-három év folyamán kialakultak. Még akkor is indokolt ez az átértékelés, ha tudjuk, hogy Bori irodalmi kritikái és értékelései a lehetőségekhez mérten a napi politikától függetlenül, csak az esztétikumra épültek. Mégis, elképzelhetetlen, hogy egy 40-50 éves kommunista diktatúra legalább indirekt módon egyes alkotókat ünneplésre vagy elhallgatásra ítéltetve ki ne emeljen vagy agyon ne hallgasson. A jugoszláviai magyar irodalom rövid történetére utalva Bori maga is elismeri, hogy ez a harmadik, kibővített irodalomtör-

⁹⁵ Bori Imre: Tűnődések arról, hogy Erasmus korát éljük-e. *Magyar Szó*, 1991. szeptember 21. 13.

ténet csak az anyagában bővült, míg szemléletmódján és értékrendszerében semmi sem változott. Ennek következtében és a nálunk eddig uralkodott nacionál-kommunizmus befolyása folytán mindenképp történhetek és történtek olyan eltolódások, amelyek korrigálása most a megváltozott körülmények közt lehetővé és szükségessé vált.”⁹⁶

Folyóiratának 1993. decemberi számában pedig Huszár Zoltán kifejtette:

„A legújabb irodalom, melynek fiatalabb művelői máris ebben az irányban tapogatóznak, minden valószínűség szerint háromdimenziós irodalom lesz, azaz összefoglaló, szintetizáló, melyben az esztétikum, a morál meg a politikum is helyet kap, egyidejűleg és nem szétforgácsolva.”⁹⁷

Bori Imre főszerkesztő ezekről a közlésekről egy interjúban így nyilatkozott:

„Az, hogy ezek a vitairatok megjelennek, olyan tendencia, amelynek a *Híd* engedelmeskedik. Olyan szövegeket is közzéteszünk a következőkben is majd, amelyekkel természetesen nem tudunk egyetérteni. A szerkesztőség nem értett egyet ezzel az utóbbival sem, amely a május-júniusi számban jelent meg, Gubás Jenőnek a vitairatával, de a szerkesztésnek az a szempontja, hogy teret ad nekik, s az olvasóra bízta: alkossa meg saját ítéletét. Hozzáfűzhattünk volna egy szerkesztői megjegyzést is, de – tekintettel arra, hogy a *Híd* szerkesztőjéről van szó, nem tartottuk ildomosnak vitába bocsátkozni a vitacikk kitételeivel. Rólam van szó, s nem kívántam megmagyarázni azokat a balhiedelmeket, amelyek az írásban jelen vannak. Természetes, hogy felül kell vizsgálni a jugoszláviai magyar irodalmat, az irodalomtörténetet is, hiszen mióta megírtam (ez a harmadik kiadása), magam is szüntelenül felülvizsgálom önmagam. A kritikuskak, irodalomtörténésznek általában dolga, hogy felülvizsgálja az esztétikai ítéleteket. Én politikai

⁹⁶ Gubás Jenő: Szellemi megtorlásunk napjai. *Híd*, 1993. 5–6. 411–417.

⁹⁷ Huszár Zoltán: Alkalmi jegyzet. Vita Bori Imre *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* című kötetéről. *Híd*, 1993. 12. 985–990.

minősítésekre nem is gondoltam, amikor irodalomtörténetet írtam, s általában sem helyeslem az effajta tevékenységet. Annak örültünk, amikor végre megszabadultunk attól a bizonyos pártellenőrzéstől, hogy többé ilyenfajta ügyre nem lesz szükségünk. Lehet, hogy vannak, akik igénylik, azok csinálják meg, de nem hiszem, hogy az irodalomnak ilyenfajta politikai átértékelése valamiféle célhoz vezet, értelmes dolognak tűnik. Én egészen biztosan nem fogok végrehajtani ilyen jellegű átértékelést.”⁹⁸

A rendszerváltás

Amikor Szerbiában lehetőség nyílt a többpárti szerveződésre, megalakult a Vajdasági Magyar Demokratikus Közössége, és meghirdette autonómia-konceptióját. Már 1990. március 31-én, a Doroszlón megtartott alakuló közgyűlésén több mint hat-ezer tagja volt. Decemberben az első többpárti választásokon a VMDK jelöltjei minden olyan választókörzetben győztek, ahol a magyarok többségben voltak – a 250 tagú szerbiai parlamentben 8 képviselőjük lett –, és megkapták a magyarok szavazatainak 80 százalékát. Az 1992. decemberi választásokon a Szövetségi Képviselőházba három képviselője került a VMDK-nak, a köztársaságiba 9, a tartományiba pedig 17. A helyi önkormányzati választásokon a VMDK megszerezte az abszolút többséget Kani-zsán, Adán, Zentán, Szabadkán, Topolyán és Beccsén. Ugyanakkor hermetikusan el volt zárva a vajdasági magyarok szempontjából létfontosságú intézményektől, amelyek élén továbbra is a szerb hatalom által kinevezett vezetők álltak. Amikor a VMDK a magyar kisebbségi elit kettéosztottságát úgy akarta megszüntetni, hogy tárgyalásokat kezdeményezett Szerbia kormányával a perszonális autonómia általa kidolgozott modelljének megvalósításáról, és a tárgyalásokhoz kérte a magyar intézmények vezetőinek támogatását is, ezek körében hatalmas volt a felzúdulás. Bori Imre is ingerülten válaszolt Ágoston Andrásnak:

⁹⁸ P. Keczei Klára: A történelem állkapcsai között. Egy három évtizeddel ezelőtt született alkotás mai üzenete – Beszélgetés dr. Bori Imrével a *Híd* tematikai számáról. *Magyar Szó*, 1993. július 1. 13.

„Tisztelt Elnök Úr, Temerinben 1993. április 13-án keltezett, elnök-igazgató-főszerkesztő uraknak címzett körlevelére azt válaszolhatom, hogy az abban foglalt szándék s kezdeményezés feltüntetett dátumának politikai indokai homályban maradtak, nem találtam meggyőző érveket sem, amelyek indokolnák, hogy a perszonális autonómia létrehozása céljából mostani kezdeményezéséhez aláírással csatlakozzam. Hadd jegyezzem meg, Elnök úr, hogy a körleveléhez mellékelt névsor fölé írt cím (*A perszonális autonómia létrehozását támogatják*) elfogadását előlegező megfogalmazásával megtévesztő, s örül-nék, ha címadásában nem lenne rejtett szándék!”⁹⁹

Pedig a VMDK autonómia-konceptiója nem mondott ellent Bori Imre azon elképzelésének, amely a jugoszláviai magyarság nemzetté válására vonatkozott: ugyanúgy a nemzeti önrendelkezés és az állami szuverenitás egyidejű érvényesítését lehetővé tevő kompromisszumot kereste. Bori javaslata idejében a jugoszláviai decentralizáció folyamatai, a VMDK kezdeményezése idejében pedig a Jugoszlávia-értekezletnek a horvátországi és boszniai szerbek számára kínált autonómiatervek lehettek biztató jelek. Valójában ez volt a második kísérlet arra, hogy Bori elvi-elméleti konstrukciója a gyakorlati megvalósítás formáját öltse, miután 1969-ben ugyancsak Ágoston András a vajdasági alkotmány-törvény előkészületei kapcsán megjegyezte: a statútumbizottság ülésén elhangzott egy javaslat a nemzetiségek kollektív jogainak biztosításáról is, és „Ha valóra válnak az ilyen elképzelések, alkotmányjogi szempontból keretet kapnak azok az utóbbi néhány hónapban egyre erősödő társadalmi áramlatok, amelyekről Bori Imre mint a vajdasági magyarság nemzetté válásának folyamatairól beszél.”¹⁰⁰

A VMDK kezdeményezésére az igazi választ Bori egy folyóiratszámval adta meg. 1993. november 19-én levéllel fordult a folyóirat munkatársaihoz:

„a *Híd* szerkesztősége úgy látja, hogy megérték azok a gondolkodásbeli föltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy józan,

⁹⁹ Kézirat.

¹⁰⁰ Ágoston András: Az alkotmánymódosítás – a nemzetiségek új lehetőségei. *Új Symposion*, 1969. 45. sz.

tárgyilagos fölmérés segítségével megkíséreljük meghatározni a jugoszláviai magyarság jelenének s a szerzett tapasztalatok és fölismerések nyomán jövőjének kérdéseit. Ne vezéreljenek gondolkodásunkban szenvedélyeink, előítéleteink, közhelyszámba menő sztereotípiáink, ellenséges vagy rokonszenvező indulataink. Soha nagyobb szükségünk nem volt a tisztánlátásra, mint éppen most, 1993 végén és 1994 elején, itt, Jugoszláviában! Ezért fölkérlek, hogy fejtsd ki nézeteidet a jugoszláviai magyarság mai helyzetéről és jövőbeni lehetőségeiről, hogy a legcélravezetőbb utakat, az életet biztosító viselkedés- és gondolkodásmodellt segítsünk megtalálni. Az *Itt és Most* munkacím alá próbáljuk rendelni gondolkodásunkat, tehát szabadon, és ha lehetséges, sine ira et studio fejtsd ki álláspontodat akár a lehetséges komplexitás igényével, akár egy-egy részletkérdés ki- illetve felnagyításával az esszészerű értekezés műfajának keretei és lehetőségei között. Gondolkodjál lelkünk állapotáról, társadalmi, történelmi körülményeinkről, viszonyunkról a világhoz és önmagunkhoz!”¹⁰¹

A VMDK az említett támogatást kérő körlevéllel az addig érvényes autoritáris hatalmpolitikához szokottak szemével nézve hibát követett el: ha maga is elismeri, hogy a 80%-os választási támogatottság mellett is az ő együttműködésükre szorul, hogyan várhatná el tőle, hogy addigi pozícióikban való megmaradásukat szavatolja? – gondolhatták.¹⁰² A Bori Imre körlevelére beérkezett, a *Híd* 1994. évi 1–4. (összevont) számában megjelent válaszok megmutatták, hogy a „restaurációs ellenzék” nem lesz partner ebben a küzdelemben, de azt sem tudja, hogyan rendezhetné helyzetét. A „megoldást” ismét Bori Imre fogalmazta meg egy interjújában:

„A második világháború után az új politikai konstellációban, amely már valahol ’46 körül megkezdődött, a kisebbségi kultúrák is társadalmi tőkéhez jutottak. Ebből alakulhattak ki azok a meglevő intézmények, amelyeknek a veszélyeztetettségét most érezzük, tapasztalva, hogy a társadalmi tőke vonul ki belőle. [...] Nekünk most talán azon kellene gondolkodnunk,

¹⁰¹ Bori Imre: Felkérőlevél. *Híd*, 1994. 1–4. 1.

¹⁰² Ennek kifejtését lásd Vékás János: Értelmiség és autonómia. *Pro Minoritate*, 1996, 4. sz. 28–43.

hogyan tudnánk itt valamiféle tőkét összpontosítani kulturális életünk támogatására. Nem látok viszont egyelőre olyan mozgólódást, amely ebbe az irányba hatna. Azt hiszem, teljes a tanácstalanság. Nem tudni, hol van a tőke, amely a magyar kultúrával össze tudna fonódni. Ha megtaláljuk, megoldottuk minden kulturális és művelődési kérdésünket.”¹⁰³

A VMDK által akkor megszólítottak csak egy évtizeddel később tagosodtak be a perszonális autonómia embrionális formáját képező testületbe, miután a Vajdasági Magyar Szövetség pártközi alkuk útján megszerezte a Magyar Nemzeti Tanács számára a vajdasági magyarok identitásának megtartása szempontjából fontos intézmények egy részének alapítói jogát.

Ami nem változott: perlekedés a „metropolisszal”

Nincs még hozzá elég tényadat, hogy feltárjuk, mi volt annak az ambivalenciának a legmélyén, amelyet Bori Imre tanúsított a „budapesti központtal” szemben. A felszín jórészt áttekinthető. A magyar–jugoszláv államközi viszonyok alakulása leképződött a kulturális szférára és a magyar kisebbséghez való viszony más területeire is. Alapjában véve e körülmény folytán került Sinkó Ervin a Magyar Tanszék élére, és az is természetes, hogy Bori, mint asszisztense, az övéihez hasonló elveket vallott. „Társadalmi elvárás” volt tehát a Magyarországgal szembeni distancia. De voltak másfajta elvárások is, amelyekben Bori – ha aktualitásuk elmúlt – könnyen túltette magát. A magyar–magyar ügyel viszont egész életében viaskodott. Természetesen Bori Imre szellemi irányvétele is kiváltotta a magyarországi hivatalos politika ellen-szenvét. Már korábbi tevékenységét is a „kulturális hidegháború” azon stratégiájának a részeként értelmezték, amellyel Jugoszlávia tudatosan nyit teret a Magyarországon ellenzékinek számító alkotók számára, vagy ha nem is mindig a különleges hadviselés egyfajta eszközének, de a mérsékeltebb, esztétikai köntösbe bújtatott megnyilatkozások során is barátságtalan magatartásnak minősítették. Emlékezetes például, hogy miután Bori – ma sem

¹⁰³ P. Keceli Klára: Egységünk az értékek tiszteletében volt egység. Beszélgetés dr. Bori Imrével *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* című könyve megjelenésének alkalmából. *Magyar Szó*, 1993. március 7. 12.

egészen tisztázott körülmények között¹⁰⁴ – lázas „nemzetépítő” időszakában, amikor azt hitte, nincs senki, aki útjába állhat, összekülönbözött az Újvidékre látogató Darvas Józseffel, s ennek nyomán kérdésessé váltak magyarországi publikálási lehetőségei. Szabolcsi Miklóshoz 1967. november 28-án írt levelében megpróbálta tisztázni a helyzetet.

„Nem tudom elfogadni, hogy persona non grata lettem Magyarországon, minek jelét a Kassák-könyv körüli »baj«-ban éppúgy felfedeztem, mint ahogy az kicsengett a Te szavaidból is, ki az Intézettel való együttműködés, a VII. kötet munkálataiban való részvétel lehetőségének a felbontását helyezted kilátásba. Abszurdnak érzem az egész helyzetet, s elképedve látom, hogy egy Újvidéken, fehér asztal mellett elhangzott részeg magán-beszélgetésnek ilyen következményei lehetnek Pesten, hogy »politikai« kérdéssé nőtt, elannyira, hogy a »magyar nép becsülete« védelmében minisztériumi és akadémiai szervek lépnek fel – ellenem. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Darvas Józseffel folytatott eszmecsere és véleménypárbajunk részeg reflexeire kaptam ezt az érthetetlenül heves reagálást, amelyben alighanem egyéb „bűneim” is vegyültek, mert az a bizonyos három pont, amelyeket vádpontokként hallottam – inkább nevetségesek és sajnálatra méltóak, mint olyanok, amelyeknek komolyabb figyelmet kellene szentelnie annak, aki egy kicsit is ismer, mert aljasságot revelálnak ezek a pontok, elsősorban azok, amelyek az irodalmi est szervezése körüli ügyködésemet, illetve a magyar költészet nagyjairól tett állítólagos kijelentéseimet illetik. Erélyesen kell tehát visszautasítanom azt, hogy valamilyen formában is szerepem volt az irodalmi est sikertelenségében, s ugyancsak azt, hogy egy Ady vagy egy József Attila senki és semmi [...] Csak arra

¹⁰⁴ „Nem volt jól megszerveve a dolog, de nem hiszem, hogy akarattal, inkább véletlenül. Kevesen voltak tehát, és ez Darvast szokatlanul fölidegesítette, úgy kezdte az eset, a maga pökhendi módján, hogy nem vagyunk megelégedve a közönséggel. Mi nem voltunk hozzászokva az ilyenfajta fellépéshez. Utána Bori leteremtette ezért a megjegyzéséért. Azt mondta neki, hogy »az oroszok seggéből jössz, itten pedig legénykedsz...« Borit ezután kitiltották Magyarországról, leállították Kassák könyvét. De én akkor igazán nem is hallottam ezt [...] A vita közben én egy másik asztalnál, Pilinszkyvel ültem.” Tolnai Ottó: *Költő disznósírból*. Pozsony, 2004, Kalligram, 372.

szeretném felhívni a figyelmed, hogy a megfogalmazás abban a formában, ahogy én Pesten hallottam (»a magyar nép cigány és az oroszok seggében van«) nem az enyém, s aki ilyen tömören fogalmazott, az alighanem a magyar történelemben tett majd egy órás kirándulásunk során elhangzottakat akarta összefoglalni [...] Csodálkoznom kell tehát, hogy ilyen balga és a szó legszorosabb értelmében részeg ürügy kellett a magyar szellemi életből való kiiktatásomhoz.¹⁰⁵

Szabolcsi Miklós 1968. február 16-ai válaszában – legalábbis a Külügyminisztérium levéltári anyagában található levéltervezet szerint – többek között ezt írta Bori Imrének:

„Nehéz lenne talán ma s talán nem is szükséges, pontosan tisztázni, mi történt azon a zúrzavaros estén Darvas Józseffel [...] Nekem, a *Híd* legújabb számainak olvastán is az a benyomásom, hogy Ti minket valamiféle sötét sztahanovista-dogmatikus, szűkagyú és hülye, irodalomhoz nem értő marháknak képzeltek, akikkel szemben nektek kell megvédeni az igazi irodalmat. Innen újabb írásaitoknak is támadó, agresszív, gúnyos lebecsmérlő hangja – olyan hang, amelyet mi sohasem engednénk meg magunknak veletek szemben.¹⁰⁶

S hogy mindezt komolyan vette a magyarországi politika, az 1968. február 21-én a Központból Marjai József belgrádi magyar nagykövethez intézett levélből is kiderül:

„Aczél György elvtárs – a febr. 26-ával kezdődő héten, de lehetőleg már 26-án – elsősorban a fenti levélváltásban is tükröződő problematikát kívánja veled átbeszélni. Ezért arra kér, hogy erre az eszmecsérére – a szóban forgó témakörben – megfelelően készülj fel. Elsősorban a »*Híd*«-dal kapcsolatos véleményedre kíváncsi. Kérlek, hogy érkezésed időpontjáról, amint erre vonatkozólag konkrétumot közölni tudsz, táviratilag értesíts.¹⁰⁷

■ Az 1969. júniusi budapesti könyvhéten az ellentmondásos

¹⁰⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-j-16b-001368/1968.

¹⁰⁶ MNL OL XIX-J-1-j-16b-001368/1968.

¹⁰⁷ MNL OL XIX-J-1-j-16b-001368/1968.

helyzet Siklósi Margitnak, a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága főigazgatóhelyettesének feljegyzése szerint így nyilvánult meg:

„A helyi rendőrszervek »jugoszláv« íróként mutatták be dr. Bori Imrét és Gál Lászlót, sőt a meghívón is így szerepeltek. Ennek eredményeként dr. Bori Imre megsértődött és az egyébként is gyengén sikerült rendezvényen nem is kívánt szerepelni. Ez a sértődöttség egész ittartózkodása alatt érződött magatartásán. Részünkről a fogadtatás barátságos és udvarias volt. Dr. Bori Imre részt vett a többi külföldi íróvendéggel együtt a Kiadói Főigazgatóság által adott vacsorán. Fogadta a könyvhétre érkezett delegációkat az Írószövetség külügyi osztálya is. Ezen a fogadáson a Kiadói Főigazgatóság nem vett részt, miután jugoszláviai írók és a Forum Kiadó szerkesztője (Tomán) részéről olyan megjegyzések hangzottak el, mintha ők állandó felügyelet alatt állnának. Gál László egyébként semmiféle rendezvényen nem vett részt, amiben közrejátszott gyakori ittas állapota.”¹⁰⁸

A konfliktusok legelhíresültebb példája az a cikk volt, amelyben Bori visszautasította Illyés Gyulának a jugoszláviai magyar értelmiségi elittel szembeni azon bírálatát, hogy „Erdélyben még adva van a jobb önvédelemre képes intakt magyar értelmiség, de Szlovákiában és Jugoszláviában a városi központok »elmagyar-talanodása« kihat a kisebbségekre.”¹⁰⁹

Borinak válaszában két olyan mondat is kicsúszott a tolla alól, amely egyértelműen „idegenkezűsége”¹¹⁰ utal: az egyik azt rója fel Illyés Gyulának, hogy „nemcsak a jugoszláviai magyarság és

108 MNL MOL XIX-J-1-j 55. doboz, 72–7. tétel. Iktatószám: 002179/2. Forum-delegáció a könyvnapok alkalmából, 1969. június 24.

109 Harry Schleicher: Ein Dichter sagt, was Politiker nicht dürfen. *Frankfurter Rundschau*, 1982. december 21.

110 Egy interpretáció a sok közül: „Muszáj volt? – kérdeztelek. – Ítéld meg! A Szeli kórházban, agyvérzéssel. Senki nem tudhatta biztonságosan, milyen állapotban kerül majd haza. A Hungarológiai Intézet teljes felelőssége rám maradt. Az Illyés-cikket hozta a belügy, magyarul, szerbül és németül. Kaptam rá tizenhét napot, hogy megválaszoljam... Az Intézetet választottam. – Most már megírhatnád! Mért nem írod meg? – Minek? – Megírom én? – Á! ... Többet nem esett róla szó.” Burány Béla: *Sirató. Híd*, 2004. 7. 876–877.

Jugoszlávia rossz hírét költi és terjeszti a nagyvilágban önkényes állításaival, hanem bele is avatkozik a jugoszláviai magyarság életébe és országunk bel-és külügyeibe”; a másik pedig így hangzik: „Kétségtelenül olyan ember beszélhet csak így, akinek nincsenek alapvető ismeretei a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának és együttélésének jugoszláviai gyakorlatáról.” De azt sem rejtette véka alá, hogy „Nem ez az első vitatkozó-elutasító megnyilatkozásunk Illyés Gyula nézeteivel kapcsolatban: annak idején az ő »ötágú síp« modelljét sem fogadtuk el.”¹¹¹

Pedig tízegynehány évvel ezelőtt még ő maga is ilyenképpen nyilatkozott Végel Lászlónak:

„Tapasztalhattuk az elmúlt években, hogy még azok is, akik »írástudóknak« vallják magukat, mennyire közömbösek, amikor nagy jelentőségű közös dolgainkról van szó. Vitáztunk a magyar nyelvű egyetemi oktatásról, heveskedtünk Újvidék általános és középiskolai helyzetével kapcsolatban, ám láthattuk, alig volt ott valaki »írástudóink« közül. Szó volt az újvidéki színházról – ismét az ott nem létük volt a feltűnő és az elgondolkodtató. Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy nem létezik az írástudók intenzív együttgondolkodása közösségünkkel, vagy pedig arra, hogy ezeket a kérdéseket nem tartják fontosaknak, őket személy szerint is érintőknek.”¹¹²

Végül mintha maga is szükségét érezte volna, hogy válaszoljon azokra a bizonyára ténylegesen is gyakran neki szegezett kérdésekre, hogy mire jó ez a csökönyös hadakozás, ezt írta:

„Joggal kérdezhetné valaki, miért ismételten beszélni az avantgárdról, miért perlekedni azokkal, akik tagadják ilyen vagy olyan okok miatt létezését, illetve értékeremtő voltát, amikor mindaz, ami a magyar avantgárd történetéhez tartozik, valójában már a múlté. Egyszerűen azt felelhetnénk az ilyen típusú kérdésekre, hogy éppen azért kell vissza-visszatérni a magyar avantgárdra, s védelmezni a nem lankadó támadások és tagadá-

¹¹¹ Bori Imre: Még Illyés Gyulától sem! *Magyar Szó*, 1983. február 20.

¹¹² Végel László: Az írástudók felelőssége. Interjú Bori Imrével. *Magyar Szó*, 1971. december 11.

sok ellenében, mert ezek a kontraoffenzívák sem lankadnak, s a tudatzavarok sem csökkennek, ha ezekről az esztétikai-eszmei kérdésekről van szó. [...] Alapvetően a valósághoz való ragaszkodásunk a fő ösztönző, és az irodalom érdeke diktálja perbeszédeinket. [...] nincs XX. századi magyar író, akinek pályája nem metszette volna az avantgárd »köreit« valamilyen módon, beleértve a Nyugat nagyjait is, akiknek impozáns műveit különben oly szívesen játszotta ki mindmáig az irodalomtörténeti tagadás az avantgárd ellenében. Ha más ok nem is lenne, ezeknek az életműveknek a magyarázata, megbízható interpretációja is elégséges indoka lehetne az avantgárd megbecsülő és értékelő vizsgálatának. [...] Egy nép irodalmának története – említsünk újabb okot is – csak akkor gazdag valójában, ha minden iránya és művészi tendenciája jelentőségéhez mérten megbecsülésnek örvend. A valóság teljességének a szemlélete tehát az elsődrendű irodalmi érdek. A magyar irodalom fejlődés- és alakulástörténetét ellenben a meghibbant értékrend és történeti tudat jellemzi, éppen ezért kerül a legszorosabb kapcsolatba valóságigény és avantgárdkutatás és a mindenfajta modernista jelenségek védelmének szükségessége.”¹¹³

Meghibbant értékrend és történeti tudat... A magyarországi hivatalos kultúrpolitikával folytatott – időnként kétségtelenül jogos – perlekedés mögött tehát mintha valamilyen nagyon mély sértődöttség húzódtott volna meg. Idővel talán majd az okokra és a körülményekre utaló levéltári dokumentumok is előkerülnek.

Utoljára 2002. október 22-én egy budapesti kéttagú „küldöttség” tagjaként találkoztam Bori Imrével. Ekkor már megkapta a legrangosabb elismeréseket, kitüntetések: 1990-ben a magyar, 1992-ben a szerb akadémia választotta tagjai közé. 1995-ben, nyugdíjba vonulásakor megkapta a Pro Cultura Hungarica emléklapettet, 1999-ben a Vajdasági Íróegyesület életműdíját. Fél évvel korábban már megtartotta székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián, és a látogatáskor már tudni lehetett, hogy fél évvel később átveheti majd a Széchenyi-díjat is. Amikor ez utóbbi szóba került, valami ilyesmit mondott: rendben van, csak azt nem értem, miért kell mindent támadni Pestről, ami itt

¹¹³ Bori Imre: Miért újfent az avantgárd? *7 Nap*, 1985. december 6. 38.

van. Nézett rám, és én annyit tudtam mondani: azt hiszem, 1990 után ez mind kevésbé lesz így.

Bori Imre 2004. április 22-én, hetvenöt éves korában hunyt el Újvidéken. Utolsó szövegét kórházi ágyán írta a *Híd* májusi számába, amelyben a folyóirat fennállásának hetven évéről emlékezett meg. A szöveg befejezetlen maradt.

„Az irodalmunk életét évszázadokkal, s mi több: évezredekkel mérjük — egyik létezési formája, a folyóirat kérészetletű ahhoz képest, amit reprezentál, amit az irodalmi értékekből képvisel. Tudományos folyóiratok még megélik az évszázadot, a szépirodalmiak (a legjelentősebbek is) tündöklenek, azután eltűnnek az olvasók szeme elől — a pénztelenség éppúgy oka lehet ennek, mint az írói meghasonulás, emberi és politikai vonatkozásaiban, de elég a folyóirat megjelenését nevével garantáló író halála, hogy elveszzen joga a megjelenéshez. Máskor a háborúzás zárja utolsó évfolyamát, úgy[vagy]írói csoportérdek (az átkos klikkérdek), amely a nemes szándékú szerkesztőket is elgáncsolja, hogy[?] a folyóirat, mint az irodalmi élet kreálója és közlönye azonban nem hagyja magát. Gombamódra ismételten felütik fejüket és esetleg új cím mögé rejtevezve fennen lobogtatják programuk zászlaját. A magyar folyóiratok története a rövid élet története [...] a legnagyobb hatású folyóirat, a Nyugat is mindössze 33 évet élt! [...] ezért említem most e rövid életű nagyok mellett az előbb Szabadkán majd Újvidéken máig megjelenő *Hídat*, amely ez év május elején töltötte be megjelenésének hetvenedik évfordulóját, s nagy idő ez, ha levonjuk számadásunkat készítve a háborús éveket. Magyarítani nincs szándékomban most a hosszú folyóirat életének titkát, s talán csak megújulni képes természetére hivatkozom. A *Híd* hetvenéves történetének vezérfonalát, úgy látom, ez a meg-megújuló továbbélés adja. S amikor ezt itt vallom, a *Hídról* alkotott eddigi kép revízióját is hirdetem. Nincs módomban természetesen nyomról nyomra kísérni megújulásait, legtöbbször pozitív vonásokat, mutató jellegét. De a legmarkánsabbak mellett elidőzve előítéleteink revízióját szükségesnek tartom.”¹¹⁴

¹¹⁴ Bori Imre: A *Híd* hetven éve. *Híd*, 2004. 5–6. 587–588.

Ha most végigtekintünk Bori Imre pályáján, ez a kulcsszó: a revízió. Vagy mások, vagy a maga álláspontját vonta revízió alá, értékelte át. És hogy miért dolgozott olyan sokat? Azt hiszem, ő maga is folyamatosan kereste az állításával kapcsolatos érveket, de az ellenérveket is. Ki tudta volna nála jobban, hogy az időről időre harsányan hirdetett igazságnak hány vetülete van? Hiú ember volt, és ő akart lenni önmaga legjobb kritikusa. Maga is folyamatosan finomította, vagy éppen radikálisan módosította nézeteit. Szellemi fejlődésének íve: az eredendő álláspont folyamatos korrekciója a megismert tények és összefüggések nyomása alatt, amely során a preconcepcióból szinte semmi sem maradt, de létrejött egy páratlanul gazdag és a jövő számára sokrétűen hasznosítható, hatalmas életmű. Nagy érdeme, hogy az egész „peranyagot” dokumentálta, az utókor számára hozzáférhetővé tette, így továbbgondolhatjuk érveit, s néhány – általa már megjárta – zsákutcát a segítségével kikerülhetünk.

■■■ INTERJÚ ■

Dr. Bori Imrével az Újvidéki Rádió tíz évvel ezelőtt készített interjút. Akkor elmondta, hogyan lett a csókai általános iskolai tanárból a Magyar Tanszék docense, de nemzedéke indulásának körülményeit éppen csak megemlítette. Harminc év után általában nyilvánosságra hozzák a diplomácia titkos iratait is. Vegyünk most elő egy 30 éves dokumentumot, amely azonban nem diplomáciai, még csak nem is diplomatikus. 1951-ben a magukat jelképesen „márciusi nemzedéknek” valló fiatal írók fogalmazták meg benne nemzedékük elveit. Köztük volt dr. Bori Imre is. Arra kérnénk, mondja el, hogyan tekint ma erre a dokumentumra?

Ennek a dokumentumnak, azt hiszem, most már valóban irodalomtörténeti értéke van, és kortörténeti értéke is természetesen, és azt hiszem, hogy ha nem is haszonnal lehet tanulmányozni azt a nem tudom hány pontot, amiben annak idején a nézeteinket megpróbáltuk összefoglalni, de minden esetre bizonyos fajta érdeklődésre tarthat számot, mert azoknak a nézeteit tükrözi, akik ott 49-ben, 48-ban iratkoztak be a Tanárképző Főiskolára, és azután a tantermekben, a szünetekben igen sokat vitatkoztak az akkori jugoszláviai magyar irodalomról, amely természetszerűen egészen más struktúrájú volt, mint most, harminc év után. Mi lehet ebben az érdekes? Az, hogy annak idején mi fiatalok, éppen érettségizett fiatalok, megpróbáltuk fölmérni azt, hogy tulajdonképpen hol is vagyunk, és mik is lennének a teendőink, természetesen irodalmiak, és – hogy így mondjuk – társadalmi teendőink. Az értéke ennek a dokumentumnak azt hiszem az, hogy akkor a jugoszláv szellemi élettel intenzíven együtt élve, szüntelenül kísérve a belgrádi, a zágrábi irodalmi élet eseményeit, egy kicsit a mi vajdasági viszonyaink között, hát előtte jártunk a hazai, itthoni eseményeknek, és nyilván ebből következtek azok a bizonyos konfliktusok is, amelyek az akkor idősebbnek nevezhető pályatársakkal támadtak. Mi akkor úgy hittük és tudtuk, hogy változnia kell az életnek, mert láttuk, hogy a társadalmi és a politikai élet már változásban van, az irodalomban pedig még nem történt semmi. És mi megtanultuk a magyar irodalomból is, hogy az író mindig ott van az első sorban, sőt talán abban az illúzióban ringattuk magunkat, hogy az írónak élenjáró szerepe van. Azóta természetesen tudjuk és rájöttünk arra, hogy az írónak más feladatai is vannak, és hogy azokat a bizonyos alapvető társadalmi, művelődési kérdéseket nem az írók oldják meg, hanem mindig a társadalom szokta megoldani így vagy úgy, de nem a vers, vagy nem egy elbeszélés. Mondjuk azok a tételek, amelyeket ott

megfogalmaztunk, de nyilvánosságra nem hoztunk, csak húsz év után hoztuk őket nyilvánosságra, ezek az akkori lehetőségeinket és vágyainkat is tükrözték. És azt hiszem, nagyjából a nemzedék minden tagjának valahogy megmaradtak az agysejtjeiben akkor is, amikor egyáltalán nem is gondol ezekre. Valószínűleg hogyha figyelmesen tanulmányoznánk a pályaképeket, a gondolatokat és a gesztusokat vagy viselkedésformákat, akkor megtalálnánk a nyomát ezeknek is.

Mai szemmel nézve, akkor ez a program a lehető legjobb program volt?

Nem ringattuk magunkat, azt hiszem, abban a hitben, hogy ez a lehető legjobb program, amit el lehet képzelni, hanem ez a program kifejezte, megfogalmazta talán tízünknek-tizenötünknek az akkori nézetét, és ezek a nézetek természetesen fölöttébb esetlegesek voltak, mert fiatalok voltunk, éppen érettségizettek. Tehát a világismeretünk sem volt akkora, hogy igényt tarthattunk volna arra, hogy most aztán egy ilyen program esetében kimondjuk a végső szót. Talán inkább dadogás is az, és nyersfogalmazás, nincsenek árnyalatok ott azokban a mondatokban, hanem inkább tételszerűen, sőt, merném azt állítani, hogy inkább egy kicsit dogmatikusan is fogalmaztuk meg a véleményünket.

Emlékszik, hogyan született konkrétan ez a program? Ki állította össze?

Azt hiszem, mint minden ilyen program, és minden ilyen nemzedéki megnyilatkozás, ez nem egyik napról a másikra keletkezik, hanem ellenőrizhetetlen és reprodukálhatatlan számú beszélgetés, olvasás, vita, találkozás következménye. Hogy most konkrétan, pontosan ki volt az, aki egy adott pillanatban, hogy így mondjuk, megfogalmazta, azt inkább csak technikailag kell elképzelni. Ha jól emlékszem, éppen Tomán László volt az, de ezek mind, hogy úgy mondjuk, a levegőben lévő kérdések voltak, és egyszerűen csak papírra kerültek.

Lássuk most a program néhány pontját. Az egyik nyomán kérdezzük, hogy mi a véleménye: megmaradt-e ez a nemzedék fiatalnak, természetesen tagjainak elveit, szemléletmódját tekintve?

Most persze arra a kérdésre kellene felelnünk, hogy mit is jelent fiatalnak lenni? Ha 50 vagy 51 évesen az ember fiatalnak érzi magát, akkor a Sinkó Ervin-i állásponton van, ő azt vallotta tudvalevőleg, hogy hatvanon alul mindenki fiatal még. Szóval, így generálisan nem lehetne azt mondani, hogy az akkor indult nemzedék ma is fiatal még. De talán azt megjegyezhetnénk, hogy addig vagyunk... nem fiatalok, de hogy úgy mondjuk: erőnk teljében, amíg együtt tudunk élni a korunkkal. Amikor ezek a kapcsolatok a korral és a korszakkal lazulni kezdenek, akkor már elmondhatjuk, hogy kezdünk öregedni. Az én benyomásom az, a nemzedék legjobbait tekintve, hogy még fiatalok vagyunk, ami nem jelenti, hogy ragaszkodunk biológiai értelemben a fiatalságunkhoz, hanem azt, ma is még együtt élünk ezzel a világunkkal, és nem mögötte kullogunk, két lábon állunk azon a talajon, amit ez a világ jelent.

A második pont így hangzik: „A Március-mozgalom célja a fiatal írók bevezetése az irodalomba”. Az új nemzedék után azonban felnőtt egy még újabb, és annak beérkezését megnyílni látja fájdalmatlanabbnak, mint a magukét?

Tény az, hogy volt egy nemzedéki összeütközés is, ami valószínűleg abból következett, hogy az akkor vezető, hangadó, nem tudom hány író nem értette, vagy nem igyekezett megérteni azokat a törekvéseket, amelyeket mi képviseltünk, ugyanakkor azt is meg kell mondani, és ez dicséretére válik annak az akkor már idősebb nemzedéknek, hogy tulajdonképpen lényegesebb akadályokat azért nem is gördített a mi fölléptünk elé, legalábbis ami a közszereplést illeti, mert a *Híd*-ban azután már állandóan jelen voltunk, a lapokban is megjelentünk, de volt egy ellenállás is. Természetesen amikor csoportosan jelentkeznek az írók, és ott pontosan az történt, hogy egyszerre több tehetséges író adott jelt magáról, a már szereplőkben volt egy ellenállás. Ez a csoport úgy nézett ki, hogy véd- és dacszövetséget alapított – mint ahogy írták–, ki akarjuk golyózni az öregeket az irodalomból. Persze nem őket akartuk kigolyózni, hanem azokat az eszméket, amelyek még akkor, nálunk itt, Újvidéken – Belgrádban és Zágrádban már nem – csökönyösen és makacsul tartották magukat. Lassabb volt a változás üteme nálunk, mint Belgrádban, ez magyarázza azt is, hogy a *Híd* csak évekkel később vette át Majtényi Mihály, tehát akkor került az írók kezébe a szerkesztés.

Ami a kérdés második részét illeti, az utánunk föllépőknek már könnyebb volt, mert mi, talán okulva a fölléptünk körüli tapasztalatokon, ilyenfajta ellen véd- és dacszövetséget nem alapítottunk. Úgyhogy

jellemző lehet, hogy az első *Symposion Könyveket* Tomán László szerkesztette. És hogy az utánunk jövő nemzedéknek könnyebb volt a föllépte, azt hiszem, hogy kicsit ennek is köszönhető, ennek a mi nézetünknek és álláspontunknak.

A „Március-mozgalom” egyik célkitűzése az volt, hogy: „Meg kell szüntetnünk az irodalom kívülről való irányítását”. Ahogy papírra vetették: „bürokratáknak semmi keresnivalójuk az irodalomban”. Mennyivel lett kevesebb azóta a bürokrata? Mert hogy még maradt belőlük, az azt hiszem, nem vitás.

Igazán nehéz lenne megmondani, mert meg kellene határozni, mi a bürokrata az irodalomban. El lehet képzelni író-bürokratákat is, nem csak bürokrata bürokratákat. Az tény, hogy abban az időben egyáltalán a kulturális élet és az eszmei élet megszervezettsége más volt, mint manapság. Akkor volt az Agitprop, amely az irodalom ügyeivel közvetlenül törődött. Azóta a jugoszláv társadalom, hogy úgy mondjuk, gyökeresen ebből a szempontból is megváltozott, az egész eszmerendszere, és egyáltalán az irodalomhoz való viszonyulása is megváltozott, úgyhogy ha van bürokratizmus, annak nyilván egész más formái vannak, mint 30 évvel ezelőtt voltak. Hogy most az milyen formában mutatkozik meg, azt talán azok tudnák megmondani, akik lapokat szerkesztenek, folyóiratokat szerkesztenek. Én, aki egyiket sem csinálom, közvetlen formában nem is találkozok velük, tehát nem is tudok erre válaszolni.

A negyedik programpont így hangzik: „A vajdasági magyar irodalom csak akkor válhat nagy irodalommá, ha a teljes valóságot tükrözi. A fiatal íróknak elsődrendű feladata, hogy ilyen irányban szolgálják az irodalmat.”

Itt azt hiszem, hogy az írói alapállás kérdéséről volt szó, és talán vita és polémia is a szocialista realizmus esztétikai nézeteivel, amely a valósághoz való viszonyának egy másik formáját tette kívánatossá. Mi azt tapasztaltuk annak idején, hogy a társadalmi élet nagy változás kezdetén áll, ami most már kiderült, hogy valóban úgy is volt, például az öngazgatás akkor kezdődött, a réginek és az újnak a küzdelme indult meg tulajdonképpen. Az ötvenes évek elején kezdődött meg a hagyományos falusi életnek a fölszámolódása is. Nos mi szerettük volna, hogy mindennek nyoma legyen az irodalomban, a publicisztikában, még hozzá egy kicsit magasabb szinten, nem a közvetlen propaganda szintjén, és

azt hiszem, hogy ez a követelmény pontosan erre vonatkozott. Tehát a valóság felé való fordulás azt jelenti, hogy az élet mind pozitív, mind negatív oldalainak a feltárása, de nem holmiféle bíráló és elégedetlenkedő szemléletmódból kiindulva. Szerettük volna, hogy a mi világunk ne maradjon le a társadalmi élet fejlődésében, alakulásában, hanem kövesse és együtt változzon az ország életével, a világgal. Ha volt bennünk elégedetlenség, akkor inkább a változások lassú üteme miatt volt, nem pedig a jellegéből következően. Például, ne feledjük el, mi valamennyien tapasztalt országépítők voltunk abban az időben, valamennyien megjártuk a nagy ifjúsági építőtáborokat, én magam kettőben is voltam, a Šamac-Sarajevo vasútvonalon, meg az autótút építésén, de valamennyien a nemzedékből ott voltak, és azt a világot valóban születőben láttuk, és mi magunk fiatalabbak is voltunk még. Tehát türelmetlenebbek, mint amilyen türelmesek vagyunk manapság...

Ezzel kapcsolatos a programjuk ötödik pontja is: „A fiatal íróknak tanulmányozniuk kell népünk életét (a gyári munkásság megélhetési és munkaviszonyi problémái, a falusi lakosság élete, »Vajdaság fölfedezése«).”

Az elmúlt harminc esztendőben örvendetesen – hogy így mondjuk – följelődött éppen a szociográfiai vonatkozású irodalom, jeles képviselői is vannak. Tudjuk, hogy Németh István éppen az ilyen szociografikus írásaival futott föl, és teremtette meg a maga sajátos műfaját. Éppen 1980-ban jelent meg a *Kertmozi*, ennek a műfajnak a negyedik kötete Németh István változatában, de hadd mondjam, nagy figyelemmel olvastam és gyűjtöttem össze a *Magyar Szó*ból az utóbbi hetekben Keresztényi József Bogarasról szóló írássorozatát, amelyik igen jelentős, mert pontosan egy olyan falunak az életéről beszél, amely ugyancsak 30 esztendő, mint ahogy most mi is egy harminc esztendőről beszélünk, ugyanarról a 30 esztendőről.

Hogy a Vajdaság fölfedezése valóban elv volt, emlékeztetnék arra, hogy még a *Híd* programjában is, ott az ötvenes évek második felében benne volt ez a tétel, mert úgy hittük, és azt hiszem, hogy jól érzékeljük, a valóságos életet a mi íróink nem ismerik, és ezt az életet meg kell ismerni, tanulmányozni kell. Megint mondom, abból kiindulva, ami vezéreszménk volt, hogy ne maradjunk le, hanem haladjunk a világgal és az ország életével.

Úgy tűnik azonban, hogy valamikor a szerkesztőségekben sokkal több író működött: Majtényi, Gál, Debreczeni... Németh

Istvánon kívül nem sok olyan nevet említhetünk, aki az irodalomban is jeleskedik és az újságokat, rádió- és tévémsorokat is színesebbé, tartalmasabbá teszi. Nem ért egyet ezzel?

Én nem tudok egyetérteni teljesen, bár érdekes lenne megszámlálni, hogy kik vannak és hol vannak írók. Én azt hiszem, az írók most is ott vannak a szerkesztőségekben, jelen vannak a rádióban is meg a televízióban is, lehet, nem mindig munkatársként, de főnökként például, szervezőként, vezetőként. És nyilván ennek így is kell lennie, mert közben az élet differenciálódott, a feladatok nemcsak megsokasodtak, de meg is oszlottak; ma már nem szükséges, hogy az író mindenestül legyen, hanem az írótól azt szokták elvárni, szoktuk elvárni, hogy a maga dolgát csinálja, irodalmat csináljon. Ne felejtjük el, a *Nyugat* is nem azért lett nagy, többek között, mert nem író szerkesztette, hanem egy irodalomszerető ember, Osvát Ernő. Én nem tudom elképzelni, például, hogy Ady szerkesztésében hogy nézett volna ki a *Nyugat*, pedig azt hiszem, hogy Ady nagyobb író volt, mint Osvát Ernő. Úgyhogy én nem félek a nemíró szerkesztőktől, csak a rossz szerkesztőtől kell félni, rossz szerkesztő pedig írók között is akad, jó szerkesztőt pedig találunk a nemírók között is.

Az egykori program hetedik pontja így szól: „Ahogy a lehetőségek megengedik (papírválság megszűnése), megindítjuk folyóiratunkat, a »Márciust«, és kiadó-szövetkezetet alapítunk Március-könyvtár néven.” Nos ezt a célt már a következő nemedék valósította meg. Megindult az Új Symposion és a Symposion Könyvek. Így képzelték el annak idején?

Nem így képzeltük el, egy gyakorlati kérdésként vetődött fel annak idején a mi kis szellemi közösségünkben. Hogy ez mennyire égető volt abban az időben, az is bizonyítja, hogy utána a magyar nyelvű könyvkiadás valóban válságba került, éveken át vajúdott mindaddig, amíg a Forum meg nem alakult, és nem vált rendszeressé a könyvkiadás. Az, hogy nehezen ment a könyvkiadás, és éppen a mi írásainkkal szemben volt egy bizonyos fajta bizalmatlanság, ahhoz vezetett, hogy akartunk egy új folyóiratot és egy kiadói szövetkezetet. De hát egyikből sem lett semmi. Nem is volt aztán nagyon szükség rá, mert Majtényi Mihály átvette a *Híd* szerkesztését, és nagyobb teret kapott az irodalom a *Híd*ban. A könyvkiadás pedig, amint említettem, válságba került, volt olyan esztendő – ha megnézzük a könyvkiadásunknak a bibliográfiáját, amit Csáky Piroska állított össze – az ötvenes évek derekán, amikor egy vagy két könyv jelent meg.

Természetesen a hatvanas években már más volt a helyzet, akkor már szinte kézenfekvő és természetes dolog volt, hogy megindult egy *Symposium Könyvtár* is, ami tíz évvel korábban még csak álom volt, és azon a szinten is maradt, megfogalmazva ezekben a pontokban.

Végül a program kilencedik pontja: „A délszláv irodalmat közelebb kell hozni közönségünkhöz.” Ma már azt is hozzá kellene tenni, hogy a jugoszláviai magyar irodalmat is közelebb kellene vinni Jugoszlávia másnyelvű olvasóihoz, mert van mit felkínálni. Mennyire ismerjük egymás irodalmát?

A kérdésnek csak az egyik felére tudok válaszolni. Az biztos, hogy 1950–51-ben is, amikor mi a modern jugoszláv irodalomnak a szenvedélyes olvasói voltunk, meggyőződésünk volt, hogy nem lehetünk meg a szerb, horvát, szlovén, macedón irodalom ismerete nélkül. Az akkori nézetünk be is igazolódott, mert tulajdonképpen ez az elv, amit ma is vallanunk kell, és gyakorolnunk kell, hogy ismerjük meg Jugoszlávia népeinek és nemzetiségeinek az irodalmát, ezzel csak gazdagabbak leszünk, és jobban jelen tudunk lenni az életben. Hogy mennyire ismernek bennünket, erre viszont nem tudok felelni, erről másokat kellene kérdezni, ez szubjektív ítélet lehet. Talán nem ismernek bennünket olyan mértékben. Ez önmagában már egy problematikus határvonal, de hogy létezik egyfajta kíváncsiság, és érdeklődés, az bizonyos, mert tudom, hogy ez az én kis jugoszláviai magyar irodalomtörténetem két kiadásban jelent meg, tehát ebből ítélve is, hogy így mondjuk, biztos, hogy van érdeklődés. Persze itt nem pusztán csak erről van szó, hanem a fordítók kérdéséről is. És azt hiszem, elsősorban a fordítók kérdéséről, de hát ne felejtjük el, hogy nem csak mi vagyunk a világon, és nem ismernek bennünket, amennyire mi érdeklődünk. Ez megint nem a mi kérdésünk és problémánk, hanem a szerb, a szlovén, vagy a macedón irodalom problémája. De hadd nyugtázzam örömmel, hogy nemrég kaptam meg Muraszombatból Gion Nándor *Latroknak is játszott* című könyvének a szlovén fordítását, ami mégiscsak mutatja, hogy hírünk eljutott az ország másik felébe is.

■ ■ ■

■

■ ■ ■